

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Факультет дошкільної, початкової освіти та мистецтв
Кафедра дошкільної та початкової освіти

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»

на тему

«Формування гуманістично орієнтованого освітнього
середовища Нової української школи»

Виконала:

студентка 6 курсу, 61 групи
спеціальності

013 Початкова освіта

Найда Яна Анатоліївна

Науковий керівник:

д.п.н., проф. Стрілець С.І.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ.....	9
1.1. Гуманізм та гуманізація педагогічного процесу в історії педагогічної думки.....	9
1.2. Державні нормативні документи про гуманізацію освіти.....	51
1.3. Формування комунікативної компетентності вчителя і учнів в освітньому середовищі початкової школи.....	55
Висновки до розділу 1.....	71
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ НА ЗАСАДАХ ГУМАНІЗАЦІЇ.....	73
2.1. Особливості гуманної педагогіки та її інструменти (засоби, методи та прийоми).....	73
2.2. Гуманна педагогіка в контексті реалізації мети Нової української школи.....	83
2.3. Дослідження явища гуманізації в освітньому процесі.....	94
Висновки до розділу 2.....	115
ВИСНОВКИ.....	116
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	119
ДОДАТКИ.....	142

ВСТУП

Актуальність дослідження. Актуальність теми полягає у тому, що в епоху інформаційного суспільства, стрімкої комп'ютеризації та роботизації актуальним є питання збереження суто людського, відмінного від техніки – душі. У сучасних дітей живе спілкування поступово витісняється віртуальним, світ дитиною пізнається не самостійно, не від дорослих, а подається у відкритому доступі в мережі.

Попри всю корисність Інтернету, він викликає негативні тенденції до розповсюдження аморальності й жорстокості, які поглинає сучасна молодь. Перед нами стоїть завдання розкрити світ істини й добра, наставити на життєвий шлях, показати все багатство внутрішнього світу людини, щоб зберегти на майбутнє важливу якість – людяність. Тому сучасне суспільство має бути спрямованим на виховання високоморального покоління.

Глобальний рівень сучасних суспільних викликів, пов'язана з ними загроза самому існуванню людства роблять об'єктивно необхідною зміну ставлення до загальної, професійної, і зокрема гуманітарної освіти, розширення її функцій і перспектив розвитку. Саме гуманітарна освіта у тісному взаємозв'язку із фаховою є вирішальною ланкою в освітній системі, де готують нову генерацію української інтелігенції, ядро національної інтелектуальної еліти [33].

Розвиток демократичного суспільства вимагає розв'язання проблем щодо виховання особистості, яка здатна не тільки створювати матеріальні блага, а й бути носієм культури, духовності, гуманізму. Сучасна школа має стати середовищем, де відбувається становлення духовно зрілої, вільної особистості, спроможної захищати загальнолюдські цінності, творити цілісний гуманний світ [49].

Ідеї гуманізму супроводжували розвиток педагогіки впродовж усієї її історії. Теоретичні основи цієї складної проблеми знайшли відображення в працях відомих зарубіжних та вітчизняних психологів, педагогів, методистів,

філософів, мислителів, чії погляди, ідеї, підходи, системи навчання і виховання утверджували гуманну педагогіку. В основу своєї діяльності педагоги початкових класів можуть взяти ідеї гуманізації педагогічного процесу, обговорення яких нині знаходять широке відображення в педагогіці. Ці ідеї пронизують праці педагогів минулого – Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинського, Л. Толстого, П. Лесгафта, В. Вахтерова, С. Русової, В. Зеньковського. У працях Я. Корчака, В. Сухомлинського, А. Макаренка домінантною виступає ідея поваги до дитини, глибокого розуміння її потреб і вікових особливостей, неповторності особистості кожної дитини. У Ш. Амонашвілі базовим положенням є взаємодія, взаємодопомога та взаємопідтримка вчителів і дітей, батьків і дітей, батьків і вчителів, дітей між собою, що приводить до формування здатності радіти успіхам інших. Тим самим відкидається принцип конкуренції [81].

Різні аспекти даної проблеми розглядали такі дослідники, як В. Бутенко, С. Вдович, О. Виговська, І. Огієнко, О. Столяренко. Авторами сучасних концепцій особистісно-зорієнтованого навчання і виховання є І. Бех, В. Білоусова, С. Гончаренко, Ю. Мальований, М. Магомедов, О. Савченко, І. Якиманська та ін.[84].

Ці, та багато інших авторів доводять необхідність гуманізації освіти як однієї з найважливіших умов відродження національної освіти. Ці, та багато інших авторів доводять необхідність гуманізації освіти як однієї з найважливіших умов відродження національної освіти.

Виклики часу зумовили розроблення Концептуальних засад реформування освіти – документа, який проголошує збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, створення навчально-предметного середовища, що в сукупності забезпечують психологічний комфорт і сприяють вияву творчості дітей [142, с. 62].

Очікування суспільства, що стоять сьогодні перед школою і які проголошені в стратегічному документі української освіти – Національній

доктрині розвитку освіти, спрямовані на перехід освітньої системи на новий тип гуманістично-інноваційної освіти, її конкурентоспроможність у європейському та світовому освітніх просторах, формування покоління молоді, що буде захищеним та мобільним на ринку праці, здатним робити особистий духовно-світоглядний вибір, матиме необхідні знання, навички та компетентності для суспільної інтеграції [186, с. 27].

В основі освітнього процесу має бути особистісно орієнтований, гуманістичний принцип навчання, виховання та міжособистісних стосунків педагогів і учнів. Педагогічна діяльність вчителя спрямована, в першу чергу, на дитину, формування та розвиток у стосунках між вчителем та учнями гуманістичних засад: любові до людини, глибокої поваги до людської гідності, позитивного сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини, визнання її прав і свобод, бажання співчувати та допомагати іншим. Гуманістичні взаємовідносини у школі мають прийти на зміну авторитарним, маніпулятивним [99].

На сучасному етапі розвитку освіта ставить високі вимоги до особистості й професійної діяльності педагога. Це пов'язано насамперед з новими суспільними потребами в освіті на початку XXI століття. Нова концепція освіти потребує удосконалення педагогічної діяльності майбутніх учителів і досягнення ними високого особистісно-професійного розвитку. Тому з'являється необхідність кардинальних змін у професійній підготовці вчителя, від особистості якого значною мірою залежить успішне досягнення нових освітніх цілей [141, с.87; 35, с. 4].

Проблема формування гуманізації педагогічного спілкування надзвичайно складна, багатогранна та недостатньо досліджена.

У початковій школі існує безліч проблем, і деякі учителі не знають як їх вирішувати, не можуть знайти підходу до дитини її переживань. Часто діти не хочуть ходити до школи, бояться своїх вчителів, у них виникають конфлікти як з педагогами, так і з однокласниками. Через несприятливий психологічний мікроклімат можуть виникнути різні психосоматичні захворювання. Тож

питання гуманізації є актуальним і зумовлює необхідність дослідити сучасне освітнє середовище і знайти шляхи вирішення проблем.

Необхідно дослідити, чи всі вчителі дотримуються гуманістичного підходу до учнів, чи не спілкуються з ними в авторитарному стилі, чи комфортно дітям на уроках, чи відчують вони підтримку з боку вчителів і однокласників.

Особливе зацікавлення викликають сьогодні питання: яким має бути гуманістичне освітнє середовище в контексті модернізації освіти, у чому сьогодні полягають зміст і функції гуманної педагогіки, якими принципами мають керуватись у своїй професійній діяльності учитель, адміністрація навчального закладу, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для розвитку й самореалізації кожного учня.

Об'єкт дослідження: освітнє середовище початкової школи.

Предмет дослідження: гуманізація взаємин учасників освітнього процесу.

Мета дослідження: охарактеризувати поняття гуманізації освітнього процесу, історію її розвитку та становлення в освітньому процесі, визначити стан сформованості гуманістично орієнтованого освітнього середовища нової української школи та шляхи його удосконалення.

Відповідно до об'єкта, предмета, мети дослідження визначені наступні **завдання дослідження:**

1) ознайомитися з науковою психолого-педагогічною літературою та нормативними документами з метою аналізу стану досліджуваної проблеми;

2) проаналізувати становлення поглядів та ідей педагогів щодо гуманного ставлення до дітей, роль педагогічного спілкування; сучасні тенденції розвитку освіти;

3) ознайомитися із засобами та методами та прийомами гуманного спілкування;

4) дослідити рівень сформованості гуманних стосунків між учителями та учнями початкових класів на сучасному етапі;

Гіпотезою дослідження є припущення, що ефективність формування гуманістично орієнтованого освітнього середовища вчителями початкової школи підвищиться шляхом обґрунтування важливості гуманізації освітнього процесу, впровадження в практичну діяльність передового педагогічного досвіду (ідей педагогів, засобів, методів та прийомів) та за допомогою професійної самоосвіти.

Для реалізації поставлених завдань нами застосовувались теоретичні та емпіричні **методи дослідження**: конкретно-пошуковий (аналіз науково-педагогічної, психологічної та методичної літератури з метою визначення основних понять теми); системно-структурний (систематизація наукових ідей проблеми гуманізації освітнього середовища); логіко-синтетичний (аналіз, та узагальнення положень нормативних документів, педагогічної, довідкової літератури, праць учених); емпіричний (спостереження за навчально-виховним процесом у початковій школі, інтерв'ювання та анкетування учителів та учнів); теоретико-узагальнюючий (формування й обґрунтування висновків за результатами здійснення науково-пошукової роботи).

Теоретичне значення робота полягає в дослідженні проблеми формування гуманістично орієнтованого освітнього середовища нової української школи.

Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні важливості ідей гуманної педагогіки в реалізації мети нової української школи та розробці рекомендацій щодо практичного впровадження ідей гуманізації освітнього середовища.

Апробація результатів дослідження відбувалася в процесі участі у конференції «Другі Ушинські читання. Українська освіта і культура в історичному розвитку та в умовах викликів інформаційного суспільства» (м. Чернігів, проходила у Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського).

Публікації. Під час дослідження теми було опубліковано:

- статтю: Найда Я. А. Гуманізація педагогічного спілкування в контексті реалізації ідей нової української школи. Український вимір : міжнар. зб. наук.- педагог., метод. статт. і матер. Чернігів: ЧОІППО, Фондація, 2018. С. 158–161.

- тези: Найда Я. А. Гуманізація освітнього процесу як умова успішної реалізації мети НУШ. Пріоритетні напрями розвитку сучасних та психологічних наук : зб. наук. роб. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 серпня. 2019 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. С. 52–54.

- навчально-методичний посібник: Найда Я. А. Розвиток гуманної педагогіки: історія та сучасне освітнє середовище : навчально-методичний посібник. Чернігів : НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2019. 100 с.

Експериментальна база. Дослідження проводилося у Національному університеті «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка на факультеті дошкільної, початкової освіти і мистецтв, Чернігівському колегіумі №11, Куликівському ЗЗСО І-ІІІ ст. В анкетуванні під час експерименту брали участь студенти ІІІ, ІV курсів, вчителі початкових класів та учні початкової школи.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, загального висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг магістерської роботи 157 сторінки, з них основний текст –150 сторінок.

У тексті вміщено 17 рисунків, які становлять 12 сторінок тексту. Додатки викладено на 5 сторінках. Список використаних джерел становить 150 найменувань, з них 4 іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІЗАЦІЇ

1.1. Гуманізм та гуманізація педагогічного процесу в історії педагогічної думки

Ідеї гуманізму супроводжували розвиток педагогіки впродовж усієї її історії. Теоретичні основи цієї складної проблеми знайшли відображення в працях відомих зарубіжних та вітчизняних психологів, педагогів, методистів, філософів, мислителів, чиї погляди, ідеї, підходи, системи навчання і виховання утверджували гуманну педагогіку.

Історія розвитку гуманної педагогіки не має чіткої періодизації і дати заснування. За час її становлення були періоди злетів і падінь, розходження теорії і практики, розвивалася вона повільно, не прямо, бо це залежало не лише від педагогіки, а й від більш широкого соціального контексту [118].

Гуманність, пов'язана з поняттями рівності, справедливості, честі, гідності, розвивалася разом з суспільством, цивілізованістю, моральністю. На її становлення впливали різні аспекти, зокрема релігійні, політичні, культурні традиції того чи іншого народу. Фольклор багатьох народів відображає м'яке, гуманне ставлення до дітей, у деяких міфах особливо сказано про те, що не можна жорстоко ставитися до дітей, карати їх [61, с. 110].

Термін «гуманізм» ввів у науковий обіг у 1808 році німецький педагог Ф. Нітхаммер, який вкладав у це слово вищу, самодостатню і самопізнавальну значимість людини і характеризував антилюдським все, що сприяє відчуженню людини і її самовідчуженню [46, с.147].

Гуманізм (лат. humanism – людський, людський) – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і

співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насилля [213].

Основними засадами гуманізму є почуття любові до людей і окремої особи, глибока повага до людської гідності, позитивне сприйняття індивідуальних особливостей іншої людини, визнання її прав і свобод, бажання співчувати та допомагати іншому, намагання робити добро й піклуватися про благо людей. Гуманність – людяність, любов до людини, повага до її гідності [197].

Гуманізм розглядається сучасними науковцями як одна з фундаментальних характеристик суспільного буття та свідомості, певний напрямок мислення та діяльності, що орієнтується на благо всіх людей як найвищу цінність та вищий зміст життя при безумовній повазі до свободи кожної особистості [132].

В широкому значенні гуманізм – це система ідей і поглядів на людину як найвищу цінність, що характеризується такими ознаками:

- повага до свободи та гідності кожної людини;
- врахування інтересів, потреб та індивідуальних особливостей кожної людини;
- благополуччя людини;
- турбота про щастя людини;
- надання людям рівних можливостей для розвитку;
- самовдосконалення особистості;
- високоморальні відносини між людьми [морозова].

У більш вузькому – це прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на утвердження поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей [44].

Гуманізм як світоглядна течія виник у Флоренції в середині XIV століття, в епоху Відродження, культурно-філософські витoki якої черпалися зі спадщини Античності (звідси і походження назви епохи) [170].

Гуманістичні педагогічні ідеї древньогрецьких філософів орієнтувалися на природні процеси, сили і здібності людини, на їх саморозвиток, одухотворення у вихованні культурними цінностями, ідеалам [86].

З античності (IX ст. до н. е. по V ст. н. е.) і до наших днів філософи розмірковували, намагаючись пояснити, що є людина. Саме в епоху Античності на території Стародавнього Китаю, Греції та Риму зародились перші гуманістичні ідеї, які найбільш яскравого вияву набули у Конфуція, Протагора, Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, Лукреція, Цицерона, Марка Аврелія, Сенеки та ін. Так, головний принцип конфуціанства – «Не роби людям того, чого не хочеш собі» й сьогодні залишається актуальним» [175, с. 12].

Головна філософська постать античності в розумінні людини – Сократ. Він започаткував філософську основу гуманістичної педагогіки. Його стратили згідно з вироком афінського суду, складеного на підставі звинувачення в запереченні ним «державних» богів і поклоніння «новому божеству». Цим божеством була людина. Сократ вважав, що людина повинна здобувати освіту не шляхом навчіння, тобто передачі істини, а шляхом самостійного пошуку її смислу. Він не повідомляє істини, а викликає учня на творчу бесіду, у процесі якої відбувається спільний пошук. Діалоги Сократа чітко виявляють гуманне ставлення до учня. Філософ закликав до самопізнання, самоаналізу, самовдосконалення, висловом – «Пізнай самого себе» [100, с. 23].

На переконання Сократа, філософське пізнання є моральною діяльністю, коли знання саме собою є благо. Знання – істина, яка розкриває людині сутність добра, моральності і тоді вона може вчиняти правильно. Аморальний вчинок вважав наслідком незнання істини, бо якщо людина знає, що є добро, вона не чинить зла. Тобто, він переконував, що аморальний, злий вчинок тотожній хибі, помилці, бо ніхто не робить помилок добровільно. Оскільки моральне зло йде від незнання, то знання є джерело морального вдосконалення [176].

Видатний філософ Епікур створив свою власну школу в Афінах – «Сад», котра, починаючи із 307 р. до н.е. й до 270 р. до н.е. функціонувала в Афінах.

Вона називалась «Садом» тому, що була створена руками його учнів: на місці колись покинутого пустиря, Епікур і його однодумці, попередньо прибравши купи роками нагромадженого сміття, посадили фруктові дерева. І таким чином, через деякий час на цьому самому місці виріс квітучий сад, оточений цегляними стінами. Він турбувався про психічне здоров'ям своїх учнів і послідовників, проповідував філософію щастя, стверджуючи, що воно залежить від самої людини і для цього необхідні цілком скромні блага. Вважав, що велику роль в цьому відіграє дружба.

Його школа впроваджувала демократичні принципи, так як школа Епікура відкривала двері всім: заможним і бідним, вільним і рабам, чоловікам і жінкам, ведучи з учнями бесіди, роздуми, давав їм можливість висловити свою думку, також навчання проходило у дружній, безтурботній атмосфері. Його особисте життя і його етичне вчення не суперечили одне одному, він жив так, як навчав, і навчав тим нормам і принципам, за якими жив сам. [101, с. 186–189].

М. Квінтіліан (42–118 рр. н.е.) – найвідоміший із римських педагогів, основоположник педагогічної літератури (написав перший в історії трактат з педагогіки, який називається «Про виховання оратора») рекомендував починати навчання дітей в ігровій формі. Він указував, що у дитини є широкі можливості для розвитку. За його вченням будь-яка людина наділена від природи певними даруваннями. Тому за умови вдалого поєднання природних дарувань і виховання майже кожний може стати оратором.

Випробувавши здібності кожного учня, вчитель повинен вирішити як його навчати і чому. Так як у одного учня можуть бути здібності до історії, у другого до поезії, у третього до правознавства, тоді як деяких, на його думку, краще всього відправити до плуга.

Квінтіліан вперше в історії педагогіки формулює ряд вимог до вчителя. Найважливіші з них такі: вчитель має любити дітей, бути для них хорошим прикладом у всьому, слідкувати за своїм мовленням, бути освіченим. Наставник і вчитель повинні мати до дітей батьківську любов, відноситися до

дітей поблажливо. Радив не вдаватися до тілесних покарань: бити дітей, значить, спершу не привчити їх до добра і правди, а потім карати їх за ці упущення. [108, с. 218; 65 с. 24].

Отже, з філософської точки зору, гуманізм (від лат. *humanus* – людський, *humanitas* – людяність) – людинолюбство, прославляння людини; система поглядів, згідно з якою визнається цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя і розвиток [54, с. 236].

В епоху Середньовіччя (V ст.– XIV ст.) гуманізм не узгоджувалися із загальним духом часу, практика була авторитарна, її формула – «учитель сказав», проте окремі представники духовенства П. Абеляр, Ф. Аквінський, А. Блаженний, С. Боецій, І. Кассіан, В. Оккам та ін. представляли гуманістичну педагогічну думку, яка затвердилася в європейській культурі на ціннісно-світоглядних позиціях християнського гуманізму. Уявлення про людину зводилося до подібності Богу. Ідеологи християнства вважали, що зразком виховання могло бути лише чернецтво, яке отримало помітне поширення в ранньосередньовічну епоху. У чернечий ідеал людини включалися такі якості, як слухняність, аскетизм (духовний і фізичний), самодисципліна. Шкільне навчання організовувалося перш за все дисципліною учнів на основі суворих правил і вимог, строгої регламентації всієї шкільної організації, заучування, системи покарань, включаючи фізичні [106, с. 158–159].

Попри те, деякі представники цієї епохи зробили великий крок на шляху розвитку педагогіки гуманності, їхні поради актуальні й у наш час, таким представником в Київській Русі був В. Мономах (1053–1125) – князь Київської Русі, приклад доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильним кривдити слабких, що велить опікуватися бідними, вдовами і сиротами, що вважає священним обов'язком бути гостинним, а в житті керується засадами християнської любові та моралі. Автор педагогічної праці «Повчання» [94, с. 108].

В. Мономах вважав, що виховувати дітей слід на позитивних прикладах батьків, дідів. Одним із основних засобів виховання князь вважав освіту: «Що

вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь». Великий князь радить своїм дітям любити Батьківщину, захищати її від ворогів, бути хоробрим, трудитися, бути гуманними, чуйним до людей, поважати старших, жаліти дітей, сиріт, поважати жінок: «Перш за все не забувайте убогих, а якщо можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі. Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми...Старих шануйте, як батька, а молодих, як братів...При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору» [210].

Такі зарубіжні представники епохи як Г. С.Вікторський, П. Абеляр, В. де Бове, Ж.-Ш. Герсон, Р. Луллій та ін. піднімали питання про спасіння душі і богоугодну освіту. Ними залишені цінні педагогічні поради: доцільності постановки на перше місце в розвитку людини моральності, пом'якшення методів виховання, завойовування інтересу дітей іграми. Ці філософи і педагоги закликали вчителів до лагідності і терпіння [58, с. 112]. Томісти розрізняли виховання: формальне (вдосконалення людини для виконання нею свого життєвого призначення) і матеріальне (розвиток особистості відповідно до її індивідуальних особливостей і здібностей). Ними висунута теза про взаємозв'язок інтелектуального і морального виховання. Закликали прививати любов до праці з дитинства та давати навички професії [86].

В. де Бове (1190–1264) – французький богослов, енциклопедист, філософ, педагог і наставник дітей короля Франції, написав твір «Про виховання знатних дітей», який став своєю педагогічною енциклопедією Середньовіччя. У ньому проблеми навчання та виховання моральності. Педагог доводив, що знання облагороджують людську природу, дозволяють усвідомлено ставитися

до себе і до своїх знань. Він вважав, що тільки ця єдність і може забезпечувати добродісну поведінку [192, с. 65].

Педагог закликав до пом'якшення вихованих методів, пропонуючи завойовувати пізнавальний інтерес дітей жартами і іграми. Він помітив, що занадто суворий вчитель викликає в дитини відай. Він закликав педагога діяти виключно переконанням і примусом, а карати тілесно вихованця лише в крайніх випадках.

Гуманістичні мотиви чутні і в іншого французького педагога, канцлера Паризького університету Ж.-Ш. Герсона (1363–1429). У трактаті «Приведення дітей до Христа» він закликає наставників до лагідності, добра, правди, терпіння («дітьми легше керувати ласкою, ніж страхом») [113].

Філософія та культура епохи Відродження (XIV–XVI ст.) спирається на духовну спадщину античної культури, доповнюється і переростає в антропоцентричну, оскільки в центрі були проблеми людської індивідуальності, неповторності, краси та талановитості.

Ренесанс вибудовує підґрунтя для гуманізму – обґрунтовується повага до гідності людини, її право на щасливе земне життя, свободу. Саме в цю епоху людина постає як вища цінність [148, с. 147].

Філософи Відродження черпали педагогічні ідеї з античної культури. Оспівували тілесно-духовну природу людини, безмежні можливості вдосконалення своїх здібностей, існування задля створення благ, земного щастя. Гуманісти закликали до всебічного гармонійного розвитку (фізичного, етичного, розумового, естетичного). У педагогіці почали звертатися до цінності дитинства, отримання задоволення, радості від ігор, творчості, навчання, в освіті почали робити акцент на індивідуальні здібності і особливості кожної дитини, відроджувати античні діалоги, сократівські бесіди. Гуманна освіта була доступною лише для заможних верств населення, аристократів.

У XIV ст. в Італії з'явився навчальний цикл «*studia humanitatis*», що в перекладі «гуманітарні знання». Включав у себе наступні навчальні

дисципліни: граматику, риторіку, поезію, історію, етику. Викладачів цих предметів почали називати гуманістами [20, с. 243].

Гуманізм Ренесансу не проголошує захист прав людини, як нині, а досліджує сутність людини, її потреби, її центральне місце у світі, можливості створення благ для свого щасливого життя і покращення світу загалом, прославляє розум людства, його безмежні можливості, красу. Гуманісти цієї епохи вбачали в людині Божий образ, святість, безмежні можливості. Замість онтологічних й гносеологічних питань на перший план висувалися питання етичні, зокрема гедоністичні та естетичні. Термін «гуманізм» в цьому випадку є частково синонімічним до слова «антропоцентризм» [71].

Одну з основних ідей нового гуманістичного світогляду розвинув італійський філософ Піко дела Мірандола (1463–1494), зазначаючи у творі «Промова на гідність людини», що людина сама творить свою долю, вона здатна до безмежного вдосконалення своєї природи [170, с. 89].

В епоху Відродження Леонардо да Вінчі як істинний гуманіст висловив думку: «Де не вистачає розумних доказів, там їх замінює крик... там, де кричать, справжньої науки немає» [118].

Боротьба італійських міст за незалежність, пробудження почуття причетності до єдиного етносу породили духовний рух, який висунув ідеї громадянського виховання – Л. Альберти (1404–1472), В. де Фельтре (1378–1446), Г. Веронезе (1374–1460) і ін. В Італії обстоювали важливість формування нового члена суспільства, людини-громадянина з гарними манерами, вільного від християнського аскетизму, розвиненого тілесно і духовно, вихованого трудовою діяльністю [58, с. 64]. У цей час з'явився цілий ряд яскравих мислителів, педагогів-гуманістів.

П. Верджеріо (1370–1444) – італійський гуманіст, автор днієї з перших ґрунтовних праць з питань виховання та освіти – «Про шляхетні вдачі та вільні науки» вбачав мету освіти у набутті різнобічних знань, що формують вільний розум та високу моральність, допомагають в життєвих справах. Його ідеал – гармонійно розвинена людина, що поєднує багатство знань, чесноти та фізичну

міцність. У методах виховання, за П. Верджеріо, важливі авторитет батьків та вчителя, інтерес самого учня до занять, а не примус чи покарання [40, с. 37].

В. Фельтре (1378–1446) створив школу «Будинок радості» (1425 р.) при дворі імператора в Мантуї, яка сприяла отриманню позитивних емоцій від освітнього процесу, була добре обладнана й розташована в красивому місці, серед природи, щоб діти могли милуватися її красою і насолоджуватися свіжим. Сприяв фізичному розвитку засобами ігор, пішохідних прогулянок, танців, що посилювали естетичний та емоційний розвиток. Навчання ґрунтувалося не на примусі й тілесних покарання, а на прагненні зацікавити дітей предметами вивчення з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, постійно стимулювався пізнавальний інтерес. Він впровадив різноманітні засоби наочності, розвивав творчі здібності дітей. Стверджував, що дитяче життя має бути сповнене прекрасним і радісним кожною миттю. Тілесні покарання допускались лише за проступки проти моральності. Учні поступово приходили від гри до серйозної розумової праці, до самоосвіти, яку В. Фельтре вважав показником культурної людини, умовою її самовдосконалення. Педагог прагнув виховати у людині найкращі риси, розвинути різносторонньо [41, с. 117].

Л. Альберті (1404–1472) – представник італійського гуманізму, автор педагогічних творів написав чотири книги «Про сім'ю», які вважаються шедевром італійської літератури епохи Відродження і свого роду маніфестом гуманістичної культури. Книга ілюструє ренесансні уявлення про сім'ю, веденні господарства, вихованні дітей, про принципи соціальності (про дружбу). Етика гуманіста відрізнялася увагою до проблеми земного буття людини, її морального вдосконалення. Він звеличував природні здібності людини, цінував знання, творчі можливості, розум людини. Вважав, що людина повноцінний творець своєї долі і тільки від її самої залежить розкриття природних здібностей. Виховання і освіта покликані сприяти розвитку дитини. Метою мав виховання гармонійної особистості [28].

Е. Роттердамський (1467–1536) – відомий голландський мислитель-гуманіст, філософ, богослов, письменник. Одним із перших світ дитинства, поклавши початок його вивченню. Стверджував, що навчальна програма не повинна обтяжувати учнів, тому що це відбиває бажання вчитися. На переконання гуманіста, потрібні різноманітні знання – стихій, зірок, властивостей рослин і тварин тощо. Людина повинна усвідомити своє місце у світі [216, с. 78].

У своєму творі «Похвала глупоті» критикує вічні пороки людства – неосвіченість, нахабність, лицемірство і стверджує, що тільки істинний педагог-гуманіст може морально оновити суспільство.

В основному педагогічному трактаті «Про первинне виховання дітей» та педагог визначив принцип активності вихованця, за якого вроджені здібності можуть бути реалізовані лише через напружену працю. Головною ідеєю вбачав формування ідеалу людини, якомога більше наближеної до самого Христа, відстоював природну рівність людей.

В праці «Жорстокі вчителі» він писав: «Велике нещастя, коли прийоми вчителя відбивають у дитини будь-яке бажання до навчання...Перший крок на шляху освіченості – це симпатія до свого наставника. Дитина, що полюбила передусім навчання завдяки своєму вчителю, з часом полюбить і учителя всією любов'ю, яку буде відчувати до науки». Пише, що є вчителі настільки похмурі і неприємні своїми прийомами, що видаються незадоволеними навіть у той момент, коли знаходяться в хорошому стані; вони не здатні на ласкаве слово; їм важко усміхнутись у відповідь на усмішку іншого. на його думку, не можна таким учителям давати у руки ніжні створіння – дітей [179, с. 41].

Е. Роттердамський не бачив ніякої педагогічної користі у фізичних покараннях, пропонуючи спиратися на здоровий глузд учнів: «Не можна привчати дитину до побоїв. Жорстокі тілесні покарання призводять до того, що горда природа стає недоступною для впливу, а низька віддається відчаю. Тіло поступово робиться нечуттєвим до стусанів, а дух – до картань. Мало того, не слід часто вдаватися й до доган, особливо різких. Нашою нагайкою нехай буде

умовляння, зроблене розсудливим тоном, іноді й догана, з мірою лагідності, а не отруйною їдкістю». Стверджував, що освіта має будуватися на взаємній повазі і любові [74, с. 68].

М. Монтень (1533–1592) – французький мислитель-гуманіст, представник філософського скептицизму. У своїй основній праці «Досліди» розглядав людину як найвищу цінність і пропонував навчання через практику. Вважав, що освіта має насамперед розвивати розум учня, самостійність його думки, критичне ставлення до будь-яких поглядів і авторитетів, підтверджувати навички освіти практичною діяльністю, а результати навчання – своїм життям. Мислитель застерігав від марних спроб енциклопедичної освіти («не можна навчати багато чому»). Вважав, що необхідно виховувати звичку досліджувати навколишній світ, аби учні все перевіряли на практиці. На його переконання, традиційне навчання приносить мало користі: «Велика частина наук, якими ми займаємося, не застосовні до справи». Корисно організувати різноманітні зв'язки учнів з навколишнім світом – зустрічі зі знавцями наук, розумними і доброзичливими друзями, відвідування інших країн [73, с. 38; 58, с. 73].

Він вірив в невичерпні людські можливості, критикував нелюдяність виховання. М. Монтень бачив в дитині не зменшену копію дорослого, а особливу природну індивідуальність. Дитина від народження має первозданну чистоту, яку в подальшому «роз'їдає» суспільство. За судженнями М. Монтеня, дитина формується як особистість не стільки завдяки отриманим знанням, скільки розвинувши здатність критичних суджень. Він радив, аби більше говорив учень і більше слухав вчитель. Основну мету освіти вбачав в «самопізнанні, а також навчанні гідно жити і померти». Особливу роль відводив ознайомленню з духовними цінностями та вихованню високих моральних якостей, яке необхідно здійснювати не повчаннями, а прикладом і моральним вправлінням [81, с. 56].

До початку XVII століття педагогіка продовжувала залишатися частиною філософії. Відокремлення її від філософії й оформлення в наукову систему пов'язане з іменем Я. Коменського. У 1632 році він створив видатний твір

«Велика дидактика», який започаткував науку про процес навчання. Заклики до гуманності у вихованні можна знайти в працях В. Ратке. «Усе без примусу» – один із важливих принципів педагогіки Нового часу. Багато реформаторських принципів відобразилися в новому уявленні людини, яка свідомо засвоюючи норми євангелійської етики, може сама раціонально організувати своє життя [36, с. 52].

В. Ратке (1571–1635) – німецький педагог-реформатор, який намагався знайти нові начала навчання, зробити його більш природним, легким та результативним для молодого покоління. Свої загальнодидактичні і методичні ідеї В. Ратке виклав в об'ємній книзі «Загальне навчання за способом Ратихія» [201]. Обстоював природний метод навчання: «Протиприродне та насильницьке навчання шкідливе, воно послаблює природну силу здібностей». Критикував стару освіту, казав, що «Замість того, щоб наповнювати уми учнів справжніми зернами речей, наповнювали їх порожнім базіканням, лущинням слів. По п'ять, а то й десять років утримували людський розум на тому, що можна було засвоїти протягом одного року. Навчання супроводжувалося суворим покаранням, тому для багатьох школа була місцем катувань. Недивно, що більша частина дітей, отримавши відразу до наук, поспішала до майстерень ремісників або ж вибирала якийсь інший рід занять». Стверджував, що не можна карати побиттям за незнання, бійкою та примусом вчитель тільки ще більше викликає відразу до себе та свого предмета. Якщо вчитель викладає добре, то діти самі запам'ятають уроки, вони з інтересом будуть ставитися до предмета та з повагою до вчителя. Вчитель бійкою та лайкою тільки все псує. Потрібно, щоб учні не відчували недобррозичливість, а любили його [81, с. 97].

Наголошував про постійну зміну діяльності задля концентрації уваги і результативності навчання. Він вважав, що ніщо не повинно заучуватися напам'ять. При цьому «потрібно багаторазово повторювати одне й те саме», але те, що учні зрозуміли і дослідили, тобто він виступав проти «бездумного зазубрювання». Підкреслював необхідність педагогічних знань задля

щасливого інування. Стверджував, що держава і батьки зобов'язані турбуватися про підтримання авторитету вчителів [74, с. 267].

Я. Коменський (1592–1670) – відомий чеський педагог, мислитель гуманіст, реформатор. Він залишив нащадкам численний спадок педагогічних і філософських трактів, де виклав свої погляди. Серед них енциклопедія «Театр всіх речей», тракт «Лабіринт світу і рай серця», «Велика дидактика», «Відкриті двері мовам», «Материнська школа», «Світ чуттєвих речей в картинках», «Школа-гра», «Єдино необхідне» та ін. [202, с. 239].

Педагог прагнув зробити процес пізнання світу дитиною цілісним, радісним та яскравим. Лише за таких умов, на його думку, можна було виховати високоосвічену особистість, пройняту ідеями гуманізму, повну любові до людей, до свого народу та турботи про «благополуччя людського роду», що було основоположною метою його педагогічної системи. У процесі формування такої особистості великої перетворювальної сили педагог надавав гуманістичному вихованню [131].

Він підкреслює, що головна мета виховання – сформувати справжніх людей. Він виокремлює головну роль виховання в процесі досягнення людиною свого високого призначення: бути людиною. «Людина є створіння найбільш тендітне і божественне, якщо вона буде приборкана справжнім вихованням, якщо ж її не виховувати або давати неналежне виховання, то вона буде найдикішою твариною з усіх, кого створює земля» [79, с. 206].

Переслідував ідеї пансофії – навчання всіх усьому. Усі педагогічні твори Я. Коменського пронизують думки про те, що людина є «найдосконалішим, прекрасним творінням», «чудесним мікрокосмом»; школа – «майстернею гуманності», а правильне виховання завжди повинно бути природовідповідним. Виділяв такі необхідні якості вчителя: справедливість, стриманість, мужність (під якою розумів наполегливість у праці), благочинність, звичка слідувати святому письму, гуманне ставлення до дітей, учителі повинні горіти своєю справою, захоплювати учнів позитивним прикладом, бути привітними і

ласкавими, не відштовхувати дітей від себе своїм суворим поведженням, ставитися до учнів із любов'ю [46, с. 148].

Дж. Локк (1632–1704) – англійський філософ, педагог, який сконцентрував свої зусилля на теорії виховання джентльмена – людини впевненої в собі, що поєднує широку освіченість з діловими якостями, вишуканість манер з міцністю моральних переконань. Він намагався показати, що в свідомості людини немає вроджених ідей, а душа людини – *tabula rasa* (чиста дошка). Відтак, всі люди рівні від природи (хоча і мають деякі відмінності в здібностях), а виховання – є головним і вирішальним фактором формування людини (правильно організоване). Основний дидактичний принцип – у навчанні спиратися на інтерес і допитливість дітей. Головним виховним засобом є: приклад і середовище. Стійкі позитивні звички виховуються ласкавими словами та лагідними навіюваннями. Фізичні покарання застосовуються тільки у виняткових випадках зухвалої й систематичної непокори. Розвиток волі відбувається через уміння переносити труднощі, чому сприяють фізичні вправи й загартовування [73, с. 67; 84].

Дж. Локк є одним з перших теоретиків емпіричної психології, яка опирається на самоспостереження, рефлексію. Спочатку «страх і повага» повинні дати вихователю владу над поведінкою дитини, а потім, в більш зрілі роки владу будуть підтримувати «любов та дружба». Разом з тим, заперечував фізичні покарання, допускаючи їх як крайній засіб: діти повинні відчувати шанобливий страх перед батьками, але якщо він буде надто великим, то виховуються пригноблені душі, боязкі та кволі, позбавлені бадьорості. Такі діти рідко чогось досягають в житті. Тілесні покарання призводять до шкідливих нахилів. Виховувати дитину треба не насильством, а ласкою, умовлянням, роздумом, прищепленням корисних звичок і особистим прикладом вихователя. Слід застосовувати догану, нагороду і похвалу. Крім того, Дж. Локк, говорив про виховання таких високих моральних якостей, як чесність, гуманність, хоробрість, великодушність. Усі ці риси в сукупності створювали образ

ідеальної, гармонійно розвиненої особистості, яка досягаючи свого власного щастя, не заважала щастю інших [123].

Помітний слід у розвитку ідей виховання і навчання підростаючого покоління XVIII ст. склала творчість французького просвітителя Жан-Жака Руссо.

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) – французький педагог і просвітитель, автор ідей природної доскональності дітей, теорії «вільного виховання», за якою виховання повинно проводитися лише за інтересами й бажаннями дітей, що сприятиме їхньому розвитку. Чільне місце у розвитку гуманістичних засад педагогіки посідає праця «Еміль, або про виховання». Головна думка твору полягає в тому, що дитина потребує особливого до себе ставлення, оскільки: «Природа хоче, щоб діти були дітьми перед тим, як стати дорослими... У дитинства свої власні погляди, свій власний спосіб думок і почуттів, і немає нічого нерозумнішого, аніж бажання замінити його нашим дорослим...» [202, с. 213]. Правильне ставлення до дитини повинно диктуватися любов'ю до неї, увагою до її інтересів і здібностей. Просвітитель сформулював три умови, які вивищують людину як розумну істоту: співчуття іншим, допомога іншим, відкритість для добра. Отже, гуманізм у педагогічному вченні Ж.-Ж. Руссо – це організація взаємин з дитиною на основі добрих з нею стосунків, без застосування покарання як педагогічного методу [107, с. 187].

К. Гельвецій (1715–1771) – французький філософ-матеріаліст, розвивав вчення про мораль, педагогічні ідеї, які висвітлив у працях «Про розум», «Про людину, її розумові здібності та її виховання».

Метою виховання вбачав розкриття серця дитини для гуманності, а розуму – для правди, задля виховання громадян держави з гармонійним поєднанням прагнень до особистого добра та добра для всіх. Моральне виховання мислитель радить викладати, як і будь-який навчальний предмет, за допомогою спеціально створеного «Катехізису моралі». Принципи її слід зробити наочними і доступними дітям [93, с. 41].

До вступу молодого людини в самостійне життя вирішальне значення має виховання, яке дають наставники. Учитель повинен бути не тільки освіченою і високоморальною людиною, а й володіти спеціальними педагогічними знаннями, постійно вдосконалювати методи навчання. Він має бути суворим і, разом з тим, справедливим до дітей. Учитель повинен знайти належне місце в суспільстві у відповідності з тією високою роллю, яку він має відігравати у вихованні громадян-патріотів. У цьому зв'язку К. Гельвецій справедливо вказував, що необхідно належним чином забезпечувати матеріальне становище учителя і оточити його суспільною повагою і пошаною [175, с. 24].

Видатні українські педагоги, суспільно-політичні діячі, філософи Б. Грінченко, М. Драгоманов, О. Духнович, М. Коцюбинський, П. Куліш, Г. Сковорода, Ю. Федькович, І. Франко, Т. Шевченко та інші – зіграли величезну роль у боротьбі українського народу за право існування своєї культури, освіти, виступаючи за реформу українських шкіл, розбудову власної національної системи освіти на культурно-історичних засадах українського народу [85, с. 156].

У вітчизняній історії ім'я великого українського мандрівного філософа XVIII ст. «українського Сократа» Г. Сковороди займає особливе місце. Його педагогічні погляди ґрунтуються на гуманізмі, демократизмі, свободі, самопізнанні, високій моральності, любові до батьківщини й народу. Він прагнув до формування мислячої, чуйної, освіченої людини зі світлим розумом та гарячими почуттями, яка б жила на благо народу. Виховним ідеалом Г. Сковороди є людяність, благородство і вдячність. Головне завдання виховання вбачає в тому, щоб допомогти розкрити в дитині її природні здібності та спрямувати її на шлях дійсного щастя і служіння батьківщині. Він першим у вітчизняній педагогіці поставив у центр уваги почуття дитини, її стосунки зі світом, її нахили та обдарування, її щастя. [175, с. 64].

Г. Сковорода обстоював думку, що через поширення освіти можна зробити життя народу щасливим. Шлях до щастя, на думку мислителя, лежить через самопізнання людиною своїх здібностей і нахилів до певного виду

діяльності, кожен повинен пізнавати себе, шукати своє призначення. Стверджував, що виховання слід спрямовувати відповідно до природних особливостей дітей, а виховувати мають право люди яких хотіли б наслідувати вихованці. Він високо цінував учительську працю та висував високі вимоги до вчителя, визначав його керівну роль у навчальному процесі. Серед основних рис вчителя виділяв любов і повагу до особистості учня, гідність, чесність, служіння добру. Безмежна любов до вихованців в нього поєднувалась з великою вимогливістю до них [89, с. 4–6].

Вважав, що діти повинні зростати в атмосфері глибокої поваги і любові до батьків. Батьки – перші вихователі і наставники. Мислитель схвалює батьків, котрі вчать дітей життєвій мудрості, заохочують до працелюбства. Водночас він критикував батьків, які не вчать своїх дітей життєвій мудрості, а то й заохочують їх до неробства, чванливості, егоїзму [196, с. 87].

XIX ст. збагатило педагогіку такими видатними постатями, як Й. Песталоцці, Ф. Дістервег, К. Ушинський та ін., які зробили неоціненний внесок у розвиток гуманної педагогіки [85, с. 123].

Й. Песталоцці (1746–1827) – видатний швейцарський педагог-новатор, який запропонував учителям прогресивну теорію морального виховання учнів, розвинув ідею гуманного виховання, доброзичливого ставлення до дітей. Педагог наполягав, щоб моральну поведінку дітей формувати не повчаннями, а розвитком у них через вправи і вправляння моральних почуттів і нахилів [196, с. 98].

Він один із перших педагогів, який звернув увагу на проблему партнерства сім'ї і школи у освіті дітей. Він розробив теорію «елементарної освіти», яка мала бути простою і доступною для опанування кожній матері. Вважав, що з раннього віку необхідно розвивати фізичні якості дитини, допитливість, прививати любов до праці, до оточуючих людей. Тобто навчання і виховання мало починатися у сім'ї й продовжуватися удосконалюватись у закладі освіти [19, с. 122].

А. Дістервег (1790–1866) – німецький педагог-просвітник. Наслідуючи Песталоцці німецький педагог стверджував про необхідність активізації навчальної діяльності учнів посилення їх самостійної роботи, самодіяльності, виступав проти авторитарного виховання, обстоював всебічний гармонійний розвиток людини, сформулював принципи відповідності виховання природі та культурі народу. Метою виховання вбачав підготовку гуманних і свідомих людей здатних служити істині, красі та добру. «Виховувати – означає збуджувати» – наголошує формула Дістервега [65, с. 72–73].

Приділяв велику увагу підготовці народних учителів, яка повинна базуватися на отриманні наукових знань і прищепленні високих моральних якостей. За принципом виховуючого навчання Дістервег ставив вимоги до вчителя, який повинен постійно працювати над власною освітою. Вони повинні багато читати, добре знати історію, художню літературу, психологію, педагогіку і методику. Для вчителя він сформулював наступні правила: навчай захоплююче, енергійно, пам'ятаючи, що джерело сили викладу матеріалу – в знаннях і енергії; виробляй в собі вольові риси характеру тощо. Найважливішим явищем в школі, найповчальнішим предметом, найживішим прикладом для учня є сам учитель [65, с. 74–75; 84].

В Україні педагогічна думка на всіх етапах розвивалася на рівні світової. К. Ушинський (1823–1871) – видатний український та російський педагог українського походження, автор праць з теорії й історії педагогіки, підручників для початкового навчання. У його педагогічній системі визначальним є вчення про мету виховання, що формулюється як підготовка людини до життя і праці, як формування в неї почуття обов'язку перед народом. Важливу роль у підготовці людини до життя К. Ушинський відводив її моральній вихованості. Моральне виховання дитини слід починати з найменшого віку і здійснювати постійно і систематично. Воно має бути спрямоване на формування у дітей кращих моральних рис і почуттів: патріотизму й гуманізму, любові до праці та дисциплінованості, чесності й правдивості, почуття обов'язку і відповідальності, власної гідності та громадського обов'язку, скромності,

твердості волі й характеру та ін. Стверджував, що доброті як і грамоті треба навчати. Доброта – це те, що повинно стати моральною основою особистості, моральна чистота, благородство [83, с. 127].

Головними методами і засобами морального виховання дітей та молоді є переконання, заохочення і покарання (але в жодному разі не тілесні), власний приклад вчителя, а також батьків і старших, правильний режим навчання тощо.

Незмінно істинними залишаються слова К. Ушинського: «У вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя, тому що виховна сила виливається лише з живого джерела людської особистості. Жодні статuti і програми, жоден штучний організм закладу, як би хитро він не був придуманий, не може замінити особистості у справі виховання... Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Лише особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, лише характером можна утворювати характер» [205, с. 63–64].

Вчитель – це високоосвічена людина з енциклопедичними знаннями, яка любить свою професію, постійно вдосконалює свою майстерність, має ґрунтовну практичну підготовку, педагогічний такт, володіє методикою навчання й виховання, є не лише хорошим викладачем, а й добрим вихователем. Він повинен знати психологію дитини, вивчати і добре знати вихованців, бути обізнаним з новими основами педагогіки й будувати свою діяльність на передових досягненнях педагогічної теорії [69, с. 41].

Л. Толстой (1828 – 1910) – російський письменник і педагог. Вважав, що дитина за своєю природою стоїть найближче до тих ідеалів, до яких дорослі прагнуть підтягнути її з допомогою виховання. Замість того, щоб виховувати, радив дорослим зайнятися упорядкуванням власного життя, оскільки успіх у вихованні майже стовідсотково залежить від позитивного прикладу, який дорослі своїм стилем життя демонструють для наслідування дітям. Важко не погодитися з думками генія, оскільки в особистісному розвитку дитини і формуванні її поведінкової моделі тривалий віковий період провідними є два

психологічних механізми – ідентифікація та наслідування. Л. Толстой виступав за свободу як принцип у навчанні й вихованні, він відкидав тілесні покарання, вважав провідною якістю вчителя любов до дітей. Широковідоме його висловлювання: «Якщо вчитель поєднав у собі любов до справи і до учнів, він – досконалий учитель... Освіта повинна приносити насолоду учням» [62, с. 34].

С. Русова (1856–1940) – український педагог, письменниця та громадська діячка, яка разом з старшою сестрою *відкрила* в Києві перший україномовний дитячий садок і сприяла створенню національної системи освіти. Найважливіші принципи її педагогічної концепції: гуманізм; демократизм; народність; природовідповідність; культуровідповідність; особистісно-орієнтований підхід; соціальна обумовленість виховання; загальнолюдські цінності. Вона стверджувала: «Найдорожчий скарб у кожного народу – його діти, його молодь, і що свідоміше робиться громадянство, то з більшою увагою ставиться воно до виховання дітей, до забезпечення їм найкращих умов життя» [201].

Із дослідів психології вона виводить і найважливіший для всіх часів і епох закон любові до дитини: «Дитяча душа потребує ласки, симпатії, любові і не загальної, а персональної; кожна дитина потребує щоб хтось любив її більше за всіх; вона не може нормально розвиватися без материнської любові і ласки» [154, с. 93].

Основним обов'язком учителя вважала глибоке знання індивідуальних особливостей своїх учнів, уміння залучити кожного з них до активної праці, викликати необхідні для цього зусилля. Педагог наголошувала: «Той не вчитель, що не пробуджує цікавості в учнів, і вони у класі нудяться, байдужі до його слів». Вчитель – високий професіонал, тонкий знавець дитячої душі, вмілий організатор повинен створювати в класі піднесену атмосферу, щоб співпраця була продуктивною і жвавою [59, с. 137].

Програма виховання, на думку С. Русової, має включати не лише теоретичне викладання, а, передусім, різноманітну діяльність самих дітей – ігри, драматизування, свята, клуби, гуртки, класні організації, самоврядування, лабораторні дослідження, позакласні спостереження, екскурсії.

Вагомий внесок у розвиток педагогічної думки й вирішення практичних завдань виховання зробив А. Макаренко (1888–1939). Він завжди дотримувався основного свого лозунгу: якомога більше вимоги до людини та якомога більше поваги до неї. Основні гуманістичні ідеї системи трудового виховання молоді педагога були пов'язані з вірою в людину, в її добро; з вимогливістю та повагою до людини; з необхідністю суб'єкт-суб'єктними відносинами педагога й вихованця, відносинами на основі співпраці; з необхідністю розуміння і знання педагогом кожної дитини; забезпеченням індивідуалізації та диференціації праці з метою всебічного і гармонійного розвитку особистості кожного вихованця, розкриттям його таланту, розвитком здібностей, задоволенням інтересів особистості; забезпеченням творчого характеру праці; здійсненню виховання і трудової діяльності особистості у згуртованому колективі; створенням умов для праці на сучасному виробництві, у колективі кваліфікованих робітників; з нерозривністю трудового виховання із загальним розвитком дитини; забезпеченням інтелектуалізації трудового процесу; єдністю праці та багатогранності життя [23, с. 189].

А. Макаренко створив багатий арсенал нових прийомів педагогічного впливу: метод «вибуху», «вияв обурення», «іронія». Він майстерно користувався і відомими, поширеними прийомами: «переконанням», «осудом», «покаранням». Хоча педагогічна система А. Макаренка і зазнала впливу з боку радянської тоталітарної ідеології, ідея «інструментування» може бути переосмислена наново. Вагомий педагогічний здобуток містять такі прийоми як переконання, заохочення, вияв доброти, уваги і турботи, вияв умінь і переваги вчителя, активізація потаємних почуттів учня, опосередкування, фланговий підхід, пробудження гуманних почуттів, моральна підтримка і зміцнення віри у власні сили, організація успіху в навчанні, довіра, залучення до цікавої діяльності, вправа, рівнобіжна педагогічна дія, розпорядження, приязний докір, натяк, удавана байдужість, іронія, розвінчування, удавана недовіра, вияв обурення, осуд, покарання, вибух [1, с. 98].

У першій половині ХХ ст. у Європі й Сполучених Штатах Америки активно поширюється реформаторський рух, який піддає критиці тогочасну педагогічну доктрину й традиційні заклади освіти і закликає до реформування школи, змісту й методів виховання [28].

З'являються «нові школи» у Франції, педагогіка реформ, «школи праці» в Німеччині, педагогіка прогресивізму в США, «активна школа» в Швейцарії і Бельгії, «творча школа» в Польщі, у яких авторитарному впливу на дитину протиставляється процес саморозвитку особистості; навчання виключно за книжками – навчання через індивідуальний, життєво важливий досвід; суворій дисципліні – вільна внутрішня активність; засвоєнню окремих умінь і навичок шляхом механічного заучування – оволодіння ними в ході виконання самостійної діяльності; підготовці до майбутнього життя – організація активної життєдіяльності. Поступово змінюється ціннісна орієнтація і погляди на дитину і дитинство в цілому. «Нове виховання» було реакцією на зміну людської ментальності в кінці ХІХ – середині ХХ ст. воно значно розширило як свободу особистості, так і цілих народів, сприяло демократизації політичних відносин, захищало громадянські права особистості [74, с. 563].

Маніфестом цього руху стала видана у 1900 році книжка під назвою «Століття дитини». Її автором була шведський педагог й письменниця Еленн Кей (1849–1926). Все своє життя вона боролась за емансипацію жінок й права дитини. Е. Кей, будучи палким прихильником індивідуалізму в вихованні, тим самим продовжувала справу Ж.-Ж. Руссо, щодо необхідності вільного розвитку дитини відповідно до законів природи. Засновницею цього напрямку у педагогіці стала шведська громадська діячка, феміністка, педагог, письменниця і педагог Е. Кей (1849–1926), яка проголосила основоположний принцип нової педагогіки – виховання «виходячи від дитини». Педагогічний процес ґрунтувався на особистому досвіді дитини, її інтересах та самостійності особистості [67].

Вона критикувала стару і сучасну на той момент школу як таку, що губить дитячі душі і вбачала мету шкільної освіти не в передаванні суми знань,

а в загальному розвитку дитини, формуванні допитливості, дослідницького ставлення до світу, уміння спостерігати і вивчати його, застосовувати знання на практиці тощо.

Вона висунула ідею самонавчання і самовиховання дітей. На її думку, дітей не треба виховувати спеціально, а дати їм можливість спокійно і поступово виховуватись і розвивати свої здібності самим. А вихователь повинен допомагати цьому, не нав'язуючи своїх думок і вимог. Закликала дорослих поважати дитину [67, с 78].

Своєрідним девізом «педагогіки вільного виховання» став німецький вислів «Все для дитини, що навколо дитини». Кредо цього напрямку пояснив американський педагог і філософ Д. Дьюї: «Відбувається зміщення центрів тяжіння. Дитина стає сонцем, навколо якого обертається виховання» [85].

Яскравими представниками «вільного виховання» є Л. Толстой, Р. Штайнер, М. Монтессорі, Г. Шаррельман, О. Нілл, С. Френе, Г. Паркхерст та ін. [87].

Р. Штайнер (1861–1925) – австрійський вчений, основоположник вальдорфської педагогіки, яка ґрунтується на нетрадиційному підході до освіти дітей, припускає природне навчання на основі власного досвіду. В основі цієї педагогіки лежить твердження, що дитинство – унікальний етап розвитку, а не просто підготовка до дорослого життя [85, с. 269].

Стверджує, що один з провідних принципів – пошана дитини її почуттів, здібностей і потенційних можливостей. Педагог уникає способів мотивації навчання, які звертаються до егоїзму, страху, честолюбства. Принцип свободи, на думку педагога, основна цінність людини, головна умова його творчого духовного життя. Він полягає у необхідності вести дитину до вільного і плідного самопізнання, самовизначення, до повноцінного розвитку всіх сил особистості. Управління школою здійснюється на основі самоврядування [74, с. 549].

Такі риси вальдорфської школи, як атмосфера теплоти, щирості, взаємної поваги і довіри, відсутність упереджених думок, і погроз з боку вчителя,

відмова від системи оцінок як форми тиску на учнів, емоційна насиченість освітнього процесу є принциповими моментами гуманістичної моделі школи. Основний акцент цієї моделі робиться на внутрішній світ дитини, її інтереси та схильності [108, с. 549].

Підкреслюється важливість встановлення взаємозв'язку між вчителем і учнями. Педагога, який веде групу в дитячому садку або клас у початковій школі, не варто міняти. Наставник повинен проводити багато часу з дітьми і спілкуватися з ними максимально щільно, щоб стати справді хорошим другом і рідною людиною для малюків.

Традиційно велика увага приділяється різним формам співпраці з батьками. Це і батьківські вечори, і проведення батьками уроків ручної праці, і заняття разом з дітьми евристичною (мистецтво руху, яке супроводжується ритмічною промовою, віршами або музикою, включає елементи драми та танцю) тощо [118].

М. Монтессорі (1870–1952) – італійський педагог і лікар, перша в Італії жінка-науковець, працювала у психіатричній клініці з розумово відсталими дітьми. Вона вважала, що головним завданням освіти є підтримувати спонтанність і творчість дітей, забезпечення їх всебічного розвитку. Провідна ідея її вчення полягає в тому, щоб дати можливість дитині найповніше розкрити свій внутрішній потенціал у процесі вільної самостійної діяльності в створеному педагогом просторово-предметному середовищі. Оскільки кожна дитина – особистість, то процес навчання має бути індивідуальним [121].

Віра в дитину – наріжний камінь педагогіки М. Монтессорі, найбільш повне вираження її гуманістичних устремлінь. Стверджувала, що дитина є активною істотою і за своєю природою здатна до самостійного розвитку і навчання. дотримання принципу «свободи вибору» в навчанні. Завдання дорослого стимулювати її власну активність, звідси гасло: «Допоможи мені це зробити самому» [151, с. 168].

Головна рушійна сила педагогіки – це інтерес. Якщо вам вдасться викликати і підтримувати його у дитини, то успіх виховання забезпечений. Іще

в 1984 р. І. Стендін запропонував «трикутник Монтесорі», в якому наочно показана динаміка відносин між трьома базовими компонентами її системи: дитина, середовище, дорослий [121].

Рис. 1.1.1. Трикутник Монтесорі

Запровадила ідею зонування класної кімнати на сенсорну зону, що відповідає за розвиток почуттів; математичну, що містить матеріали з розвитку математичних здібностей; мовну, спрямовану на навчання мови та розвиток мовлення; матеріали з космічного виховання, центральна ідея якого – пізнання людини у всьому різноманітті і складності; господарську зону, яка містить матеріали, необхідні для вправ в практичному житті). Активно використовувала роботу в колі [74, с. 576; 201].

Г. Шаррельман (1871–1940) – німецький педагог-реформатор, один з представників педагогіки особистості. Різко критикував сучасну йому школу за жорстку регламентацію діяльності вчителя й учнів, за схоластичність навчання і прагнув оновити її на основі педагогічних принципів Й. Песталоцці. Муштру і жорстоку регламентацію шкільного життя він намагався замінити самодіяльністю дітей, вихованням їхнього характеру за допомогою гуманних засобів. Педагог увів поняття співпраці з дітьми, вважав, що лише в умовах вільної і радісної творчості вчителя й учнів можливий справжній успіх виховання [74, с. 589].

На його думку, школа мала бути трудовим співтовариством дітей, які під керівництвом учителя прагнуть досягти самостійно поставленої мети. Головне завдання школи вбачав у піклуванні про вільний духовний розвиток дітей, про вироблення в них радісного світосприймання [149, с. 157].

О. Нілл (1883–1973) – видатний англійський педагог-новатор, засновник школи Саммерхілл, автор книги «Саммерхілл – виховання свободою». У цій школі присутність дітей на заняттях було добровільним. Крім того, школа була заснована на демократичних принципах, – діти могли обговорювати і приймати голосуванням шкільні правила, причому у школярів і викладачів були рівні права при голосуванні. Досвід школи Саммерхілл показав, що звільнені від примусу традиційної школи, учні позитивно реагують на процес навчання завдяки власній позитивній мотивації. О. Нілл казав: «Мені ніколи не доводилось бачити ліниву дитину. Те, що називають лінню, часто є відсутністю або цікавості, або здоров'я» [146, с. 127].

На початковому етапі педагог, будучи послідовником Фрейда, використовував методи психоаналізу, але згодом прийшов до висновку, що дітей лікують не його психоаналітичні сеанси, як він думав, а надання дітям свободи, залучення їх до творчості, створення умов для саморегуляції ними своєї діяльності. Свобода значить право робити все, що ти хочеш, якщо цими діями не порушуються права інших. Він визначив основні категорії філософії людини: свобода, любов і щастя.

Нілл кинув виклик авторитарній школі, де панує насилля над дитиною, жорстка дисципліна, страх і пропагував природний, вільний розвиток дитини [138, с. 157].

С. Френе (1896–1966) – видатний французький педагог-реформатор, засновник Міжнародної федерації прихильників «нової школи», головний редактор відомих журналів «Вихователь», «Дитяче мистецтво». Його технологія «Школа успіху і радості» заснована на ідеях гуманізму і самовідданої любові до особистості дитини, взаємній довірі і повазі, свободи, самоуправління учнів [181, с. 125].

Особливу увагу він приділяв формуванню добрих взаємин у шкільному колективі, підтриманню порядку й чистоти в класах, у своєму щоденнику відзначав особливості поведінки кожного учня, його досягнення та проблеми. Він вважав, що дитина сама будує свою особистість, а ми (вчителі, батьки,

вихователі) в цьому їй допомагаємо. Стверджував, що треба створити можливості для вільного вираження кожною дитиною своїх здібностей в будь-якій з галузей. Замість підручників він пропонував різні картки самонавчання, вільні тексти, розроблені самими учнями, навчальні програми. Головне для нього – це розвиток індивідуальності дитини у вільній діяльності, не стисненій школою й особливо шкільними підручниками. Замість підручників він пропонував різні картки самонавчання, вільні тексти, розроблені самими учнями, навчальні програми [74, с. 602].

Обов'язковим чинником її функціонування була радісна, ділова атмосфера. У першій половині дня одна група учнів самостійно навчалася, звертаючись, якщо необхідно, за допомогою до вчителя, інші діти групами чергували на кухні, працювали на городі або в майстернях. У другій половині дня вихованці займалися спортом, гралися, працювали в майстернях. Увечері в присутності всієї школи С. Френе підсумовував зроблене за день. Кожний учень і кожний клас мали свої програми на день, тиждень, місяць. Для виконання групового завдання діти самостійно обирали собі товаришів, не рідше одного разу на три тижні вони звітували [10, с. 64].

Яскравим представником гуманізму ХХ століття був Г. Гольдшміт (відомий під псевдонімом – Януш Корчак) (1878–1942) – польський письменник, лікар і педагог. Свої погляди на виховання дітей Корчак вперше виклав в педагогічній праці «Школа життя», а пізніше – в тій, що здобула широку популярність у книзі «Як любити дитину». Був працівником «Будинку сиріт» [37, с. 5].

Я. Корчак відкидав всі форми насильства у вихованні, вважаючи небезпечним не тільки пряме, фізичне, насильство, але й погрози, необґрунтовані заборони, залякування дітей і т. ін. У виборі методів виховання він пропонував дотримуватися принципу лікарської етики – «не нашкодити». Стверджував: «Вихователь, який не затискує, а визволяє, не пригнічує, а підносить, не мене, а формує, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом з дитиною багато натхненних хвилин...» [55].

Головною метою виховання в дитячих будинках Корчака було оголошено благо дитини і виховання активної і самостійної особистості з розвиненими гуманістичними якостями. Найважливішими принципами його виховної системи: повага до особистості дитини і довіра до нього; взаємодія виховання і самовиховання; беззастережне дотримання прав дитини, особливо дитини, що вимагає опіки, потребує мудрої любові і розумного виховання. Основним методом розумного виховання він вважав метод ослаблення негативних і розвитку позитивних рис характеру дитини [202].

Вважав, що потрібно готувати дитину до реального життя (а не ідеального уявного). Казав, що: «В теорії виховання ми часто забуваємо про те, що повинні вчити дитину не тільки цінувати правду, але і розпізнавати брехню, не тільки любити, але і ненавидіти, не тільки поважати, але і зневажати, не тільки погоджуватися, але і заперечувати, не тільки слухатися, але і бунтувати...» [185, с. 98].

На межі XIX –XX ст. незалежно і в різних країнах (Р. Кузіне у Франції, О. Декролі в Бельгії та особливо Дж. Дьюї у США та ін.) виникли ідеї педоцентризму, які ґрунтувалися на врахуванні потреб і інтересів учнів у освітньому процесі [74, с. 610].

Педоцентризм – педагогічний принцип, який заперечує систематичне навчання і виховання дітей за заздалегідь розробленим навчальним програмам і твердить, що зміст, організація і методи навчання (особливо в початковій школі) визначаються лише безпосередніми, спонтанними інтересами й потребами дітей. Організація навчального процесу, при якій «особистість дитини має найбільшу можливість проявити себе», – гри, бесіди та ін. Заняття з так званим центром інтересів дітей; задача вчителя лише спрямовувати діяльність учнів [197].

Ж.-О. Декролі (1871–1932) – бельгійський педагог, психолог та лікар, один з найпомітніших представників медико-антропологічної течії реформаторської педагогіки, відомої під назвою «Нове виховання». Ж.-О. Декролі створив у Бельгії «школи для життя, через життя». Педагог

писав: «Я маю на меті створити зв'язок між науками, змусити їх зійтися в одному центрі. Цей центр – дитина, до якої все сходиться та від якої все розходиться». Він розробив педагогічну технологію гуманізації навчання і виховання, методологічно зблизивши педагогіку з медициною [211, с. 9].

Стверджував, що педагогічна діяльність повинна сприяти усвідомленню дитиною власного «Я», пізнання середовища проживання, де їй належить здійснити свої ідеали, цілі й бажання. Основна мета виховання – до життя, для життя, через життя. Дитині важливіше всього знати самого себе, як у неї все влаштовано, як працюють його органи, яке їх призначення. Чому вона відчуває голод, спрагу, холод, сонливість, чому вона боїться або сердиться, які в неї недоліки та якості. Тому важливий принцип – концентрація програми школи на коло центрів інтересів: «Дитина та її організм», «Дитина і Всесвіт» тощо. [202, с. 374].

Педагог відіграє роль помічника і консультанта. Ж.-О. Декролі створив систему дидактичних ігор, що забезпечують сенсорний розвиток дітей. Гра займає значне місце в житті дитини як радісна творча діяльність. Він виступав проти: формалізму в навчанні і вихованні; відірваності школи від життя; зубріння; ігнорування інтересів дітей [124, с. 122].

О. Піскунов пише: «Основою навчання і виховання у Ж.-О. Декролі стали навчальні комплекси, названі ним «центрами інтересів», сутність яких полягала в організації роботи дітей навколо таких тем, які більше відповідають дитячим інтересам і потребам. Конкретно це виражалось в тому, що на заняттях діти спостерігали, читали, писали, малювали, ліпили і лише, те, що було пов'язано з заданою ними темою» [211, с. 9].

Ідеї гуманної педагогіки, саморозвитку дітей за допомогою педагогів усе своє довге життя проповідував Р. Кузіне – французький педагог, один із представників нового виховання. Працював у редакції журналів «Нове виховання» та «Виховання і розвиток». Виступаючи на одному з міжнародних конкурсів, він говорив: «Процес навчання не можна розглядати лише як вплив учителя на своїх учнів, бо такий вплив ілюзорний; у дійсності навчання – це

різновидність діяльності дитини над своїм власним розвитком у сприятливому середовищі і за допомогою педагога, який виступає в ролі консультанта» [202, с. 468; 86].

Виступаючи за вільний розвиток дітей у школі Р. Кузіне вважав, що для такого розвитку вирішальне значення має взаємодія дітей і дорослих. Якщо ж панує диктатура вчителя, то складається дитяча солідарність як свідомо або стихійна форма протесту проти нього. До школи дитина вільна, але потрібно і в школі повернути їй цю волю для повноцінного розвитку. Воля – означає творчість, тому потрібно дати дитині можливість творити особливо в галузі мистецтва і ручної праці при вільному виборі [74, с. 67].

П. Блонський (1884–1941) – радянський психолог і педагог українського походження викладав педагогіку і психологію в Академії соціального виховання. У 1917 р. використовував термін «педагогіка співробітництва», писав, що майбутня школа повинна бути гуманітарною, її основа – діяльність самої дитини, поступовий саморозвиток її за допомогою вчителя, який дає матеріал, створює умови для саморозвитку: «Учитель – лише співробітник, помічник і керівник дитини у її власній роботі». Останній розділ своєї праці «Завдання і методи нової народної школи» П. Блонський називає: «Учителю, стань Людиною!» [58, с. 372].

Визначаючи місце виховання у розвитку особистості людини, педагог поступово прийшов до висновку, що спадковість є одним із факторів розвитку людини, але вирішальна роль у формуванні особистості належить вихованню. Вважав, що ідеалом виховання повинна бути людина, у якій поєднувались би глибокі знання про природу, суспільство, здоров'я, уміння пізнавати і перетворювати дійсність, моральна чистота і багатство естетичних почуттів. Найголовнішим завданням школи визначав – навчити дітей жити. Школа не може дати дитині всю необхідну для життя суму знань, тому головне – виробити в учнів уміння і бажання набувати знання на протязі всього життя [118].

В ХХ ст. ідеї гуманізації впроваджували в практику видатні педагоги Дж. Дьюї, А. Маслоу, С. Франк, С. Френе, К. Роджерс, Дж. Келлі, А. Комбс, та ін. [171].

Дж. Дьюї (1859–1952) – американський філософ і педагог, представник філософського напрямку прагматизм. Основою концепції Дж. Дьюї є педоцентризм. Тому функцію педагога він вбачав у керівництві самостійною діяльністю дітей, у розвитку їх допитливості та здібностей.

В організації шкільної роботи він вимагав урахування основних імпульсів природного росту дитини: соціальний (потреба у спілкуванні з іншими людьми), конструктивний (потреба у русі, в грі), дослідницький (потреба у пізнанні і розумінні речей); експресивний (потреба у самовиразі). Провідним принципом роботи початкової школи Дж. Дьюї вважав принцип «навчання через діяльність». Метою виховання вбачав виховання особистості, яка вміє пристосуватися до різних ситуацій.

Вплив Дж. Дьюї відчув на собі англійський психолог К. Роджерс, його ідеї пізніше вплинули на педагогів, з'явився цілий потік літератури з проблем навчання, у центрі якого – учні [30, с. 796].

К. Роджерс (1902–1987) – американський психолог і один із засновників гуманістичної психології. У школі був малоздібним, зазнавав приниження з боку вчителів і саме це зміцнило в ньому прагнення присвятити себе в майбутньому педагогічній праці. Навчався в знаменитого Дж. Дьюї, потім працював учителем, був ласкавим з учнями, жив їхнім життям [27].

Його кредо: завжди перемагає добро. Переконавав колег стати на позиції добра, створив гурток гуманістичної орієнтації, який згодом перетворився у відомий дослідний центр, який існує й нині. Свої педагогічні погляди виклав у книзі «Freedom to Learn for the 80'sn» («Вільне навчання для 80-х років»), де стверджував, що основою зміни поведінки людини є її здатність розвиватися і навчатися, ґрунтуючись на власному досвіді. Також К. Роджерс писав, що не можна будь-кого змінити, передаючи йому готовий досвід. Можна лише створити атмосферу, яка сприятиме розвитку людини, вважав учений. При

цьому він розуміє навчання в широкому значенні, не лише як засвоєння знань або розвиток умінь, це – певне розуміння життя й орієнтація в ньому. Це середовище повинно бути дружнім, гуманним для людини [74, с.504].

Учителя – людину, яка створює атмосферу полегшення, називають фацілітатором. Умови, що створюють цю атмосферу, не залежать від знань та інтелекту вихователя. Від нього вимагається одне – наголошувати вихованцю, що його люблять, ним цікавляться, ним займаються. Найважливішими якостями фацілітатора є емпатія (здатність педагога ідентифікувати себе з учнем, стати на його позицію, розділяти інтереси і турботи, радощі й розчарування), безумовне схвалення особистості вихованця, аутентичність. Лише за таких умов особистість може прийняти рішення про зміну своєї поведінки [75, с.487].

Метою навчання і виховання має бути не придбання знань як набору знань фактів, теорій тощо, а зміна особистості учня в результаті самостійного вчення. Завдання школи та виховання – дати можливість розвитку, саморозвитку особистості, сприяти пошуку своєї індивідуальності, допомогти людині йти до самоактуалізації. Методами виховання є дискусії, рольові ігри, обговорення ситуацій, аналіз та вирішення конфліктів. Для батьків і педагогів вчені гуманістичної школи пропонують такі прийоми у спілкуванні з дитиною: Я-висловлювання, активне слухання, безумовна любов до дитини, позитивне увага до нього, контакт очей, фізичний контакт [58, с. 354].

Навчання, в якому зацікавлений учень, де є не просто накопичення фактів, а зміна учня, його поведінки, його «Я-концепції», К. Роджерс назвав «значущим для людини вченням» і вважав, що тільки таке воно і може бути.

З теорією К. Роджерса перегукується і теорія потреб А. Маслоу (1908–1970) – видатного американського психолога українського єврейського походження, засновника гуманістичної психології [91, с. 321].

Висунув концепцію цілісного підходу до людини і аналізу її вищих сутнісних проявів – любові, творчості, духовних цінностей та ін. Він першим підкреслив, що творчість, прагнення до самоактуалізації є найбільш

універсальною характеристикою людей, яка присутня для всіх людей від народження. Гуманістичний напрям у педагогіці сформувався у 50-х рр. ХХ ст. і орієнтує вчителів, перш за все, на вивчення ціннісних орієнтацій та життєвих планів учнів. При їх вивченні сучасна західна педагогіка ґрунтується на концепцію мотивації і самоактуалізації особистості, яку й розробив А. Маслоу [58, с. 378].

Фундаментальною тезою цієї теорії є твердження про необхідність вивчення людини як загального, унікального, організованого цілого. У структурі потреб *мотивація* впливає на людину як на ціле, а не на окремі аспекти поведінки. А. Маслоу вважає, що визначальною є мотивація пошуку особистістю мети і сутності життя [91, с. 276].

У кожної людини є нижчі й вищі потреби, які вчений подає у вигляді піраміди. В основі піраміди – фізіологічні потреби (їжа, вода, тепло, відпочинок, здоров'я, житло, сон, захист від природних стихій тощо). Наступний рівень – потреби в безпеці – (захист від примусу, погроз, стабільність, економіка, робота тощо). Далі – потреби у спілкуванні, прив'язаності і любові. Завершують піраміду потреби в самоудосконаленні (бажання знайти себе в чомусь, потреба в успіхах), а також естетичні потреби (краса, упорядкованість, симетрія, системність, акуратність, гармонія). А. Маслоу вважав, що сутність людини початково позитивна і спрямована в бік постійного розвитку. У цьому випадку мета освіти полягає в тому, щоб допомогти людині виявити в собі те, що у ній вже закладено, допомогти їй само актуалізації [19, с. 192].

Він вважав, якщо людина в ранньому дитинстві була оточена любов'ю, увагою і турботою близьких людей, якщо її потреби в безпеці, приналежності і любові були задоволені, то, ставши дорослим, він буде більш незалежним від цих потреб, чим середньостатистична людина. Сильна, здорова, автономна людина не боїться осуду оточуючих людей, вона не шукає їхнього схвалення, любові і не підлещується до них, і ця здатність обумовлена почуттям задоволення базових потреб, зокрема в дитинстві. Також зазначав, що дитині

необхідно дати можливість самостійно робити свій вибір, а дорослі мають створити умови для розвитку дитини і «давати їй жити»: довіряти, допомагати, дозволяти, не змушувати розвиватися, або йти визначеним шляхом [25, с. 103].

Д. Брандес і П. Гінніс (Великобританія) намагалися створити керівництво для навчання, у центрі якого – учні. Цю думку вони підтвердили малюнком, на якому зображено своєрідне сонце, у центрі якого – учень, а промені – це діяльність усіх, хто забезпечує роботу школи, готує їй програми, учить у ній, забезпечує матеріалами. Ці вчені запропонували систему засобів щодо гуманізації відносин у школі: мотивація учіння, довіра між учнями і вчителями, позитивне сприйняття учня незалежно від його особливостей, взаєморозуміння, спільне розв'язання проблем навчання і виховання [118].

Ідея співпраці – одна з провідних у гуманній педагогіці, її традиції не переривалися. Існує міжнародна асоціація з вивчення співпраці в навчанні. У Парижі в 1985 р. вийшов збірник «Учитися, щоб співпрацювати, співпрацювати, щоб учитися».

Отже, представники гуманістичної психології акцентують увагу на самовдосконаленні, самооцінці та самореалізації особистості, що формуються у процесі взаємодії з іншими людьми [37].

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні не було діяча культури і мистецтва, літератури і науки, який би стояв осторонь питань освіти й виховання. Одним з найвидатніших світових творців гуманної педагогіки вважають В. Сухомлинського (1918–1970). Видатний український педагог-гуманіст, автор педагогічних праць та творів для дітей досліджував проблеми теорії та методики виховання дітей у школі й сім'ї, всебічного розвитку особистості учня, педагогічної майстерності. Його перу належать наукові й публіцистичні праці, в яких він ділиться власним досвідом, педагогічними роздумами. У своїй загальноновизнаній роботі «Серце віддаю дітям» український педагог довів, що основною метою гуманістичної педагогіки є творчий розвиток особистості. Процес виховання для нього був найвищою майстерністю, творчим діянням [73, с 84].

Одним із його нововведень була знаменита «Школа радості», в якій він працював з дітьми-шестирічками. Великий педагог, запросивши дітей до школи, повів їх не в клас, а до саду. Тут відбувався «живий» контакт малят з природою, з навколишнім середовищем, які допомагали відчувати дітям радість, оптимізм, повноту життя. В. Сухомлинський так вводив дітей у шкільний світ, щоб перед ними відкривалися все нові й нові радощі, а пізнання не перетворювалося на нудне навчання [50, с. 196].

Педагог писав: «Ми домагаємось того, щоб кожна, започаткована учнем молодшого шкільного віку (особливо учнем першого класу), робота обов'язково завершилася успіхом». Дарувати радість успіху дітям йому допомагала чудова природа, чарівна казка, натхненна творчість, лірична пісня, «куточок мрій», посильна праця, турбота і догляд за тваринами, рослинами. Вважав, що першою заповіддю виховання є надання дітям радості праці, радості успіху в навчанні, збудження в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності. Радість успіху в праці, в навчанні живить дитячий вогник цікавості, допитливості, жаги знань [82, 175].

Він зазначав, що «виховання гуманізму й людяності повинно стати одним із завдань діяльності школи і вчителя. Вони мають виявлятися в таких якостях і рисах особистості, як талант доброти, потреба в служінні людям – радість самовіддачі». На його думку, головним у вихованні гуманізму є те, що педагог повинен любити дитину, тоді й вона полюбить людей. Він казав, що чуйність, м'якість – це та духовна сила, яка здатна вберегти дитяче серце від грубості, злоби, жорстокості і байдужості, від безсердечного ставлення до всього доброго в світі. Називав людяність серцевиною педагогіки [178].

Хороший педагог, на його думку, перше за все, повинен любити дітей, відчувати радість від спілкування з ними, а потім все решта: знати педагогіку, психологію, свій предмет і т.п. Тому стверджував: «Що було найголовнішим у моєму житті? Без роздумів відповідаю – любов до дітей» [201].

Зазначав, що: «Виховання – це постійне духовне спілкування вчителя і учня. Слід зустрічатися з учнем як із товаришем, однодумцем, переживати разом з ним радість перемог і гіркоту поразок [184, с. 452].

У праці «Як виховати справжню людину» аргументуються настанови, поради, щодо виховання високих моральних якостей і норм поведінки у дитини, щоб досягти морального ідеалу. В. Сухомлинський був переконаний, що «у процесі творення людям добра виховується людяність, сердечність». Своє розуміння сердечності він розкриває таким чином: «надихати кожне дитяче серце благородним людським бажанням принести радість, щастя, благополуччя, добро, спокій іншій людині. Збудити високе бажання, надихнути ним вчинок – це, мабуть, одна з найтонших і найскладніших речей у вихованні. Це й є моральна школа справжньої любові до людини – школа виховання глибокої чуйності до її внутрішнього духовного світу, школа готовності віддати свої сили своєї душі в ім'я того, щоб ближньому було добре» [183, с. 192].

З набуттям Державного суверенітету України вітчизняними науковцями І. Баллом, І. Бехом, С. Гончаренком, А. Бойко, К. Журбою, А. Капською, О. Кононко, В. Киричок, О. Сухомлинською, К. Чорною формується гуманістична парадигма гуманізації освітнього процесу основні риси якої визначено Декларацією прав людини, проголошеною і затвердженою Генеральною Асамблеєю ООН [132].

Гуманізація освіти (лат. *humanus* – людяний) – процес «олюднення» педагогічного процесу, основою якого є світоглядний принцип, за яким людина є найвищою суспільною цінністю, здатною до необмеженого розвитку й самовдосконалення, реалізації всіх своїх сутнісних сил, здібностей і талантів [197].

У педагогіці гуманізацію освіти вбачають в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, що полягає в олюдненні освітнього процесу, аби кожен учень зміг стати рівноправним суб'єктом пізнання та спілкування, відчутти свою значущість та самостійність. Вона заключається в одухотворенні та олюдненні освітнього середовища, демократизації, суб'єкт-суб'єктній

взаємодії, пріоритеті інтересів, моральному вихованні, перевазі духовних цінностей.

Сучасна гуманна педагогіка представлена іменами Ш. Амонашвілі, О. Бондаревської, О. Газмана, С. Лисенкової, Л. Маленкової, В. Шаталова, Н. Щуркової, Г. Бала, І. Зязюна, І. Бежа. У 1986 р. група учителів-новаторів проголосила маніфест «Педагогіки співробітництва». Ідеї підхопили тисячі педагогів [73, с. 53].

Ш. Амонашвілі (1931 р.н.) – грузинський педагог і психолог, іноземний член Академії педагогічних наук України (з 2006 р.), керівник Міжнародного Центра гуманної педагогіки, науковий керівник, член Правління Всеукраїнського центра гуманної педагогіки. Він закликає: «пам'ятати, що виховання чесних, благородних почуттів в підростаючому поколінні більш необхідне і цінне, ніж збагачення розуму дітей різноманітними знаннями». Головною метою гуманної педагогіки вбачає виховання Благородної Людини, Благородної Особистості, Благородного Громадянина. Цього можна досягти власним прикладом та безумовною любов'ю [182].

Педагог радить бути вимогливими до себе та пам'ятати аксіоми гуманної педагогіки: любов виховується любов'ю, доброта виховується добротою, чесність виховується чесністю, духовність виховується духовністю, моральність виховується моральністю, успіх вирощується успіхом, благородство виховується благородством [203].

Справжнім порадником для вчителя, який прагне розвинути в собі благородство душі і виплекати педагогічну любов, є книга «Як любити дітей». У ній є розповіді, які здатні викликати катарсисні емоційні стани у читачів, викликає розуміння, що любов – це шляхетність, добро, краса. Автор пише: «Я зрозумів, що дітей потрібно любити не лише красиво, але з почуттям глибокої відповідальності за їхнє майбутнє; їх потрібно любити усім своїм життям, треба любити їх постійно. А це значить – піклуватися про них, про кожного з них, не тішити їх байками про «світле майбутнє», а вдихнути в них мужність боротися

проти п'їтьми, вчити їх самим будувати, облагороджувати життя для себе та інших» [2, с. 57].

Необхідно навчити жити у мінливому світі, допомогти знайти свій власний спосіб самореалізації, втілення своїх ідей, думок, почуттів. Таким чином, духовною серцевиною справжнього гуманістичного виховання має бути виховання в дитині людини [95].

Учитель повинен формувати в учнів віру в себе, надію, що вони самі здатні керувати своїм життям, допомогти навчитись приймати рішення, розвинути в собі сильні боки характеру, справлятися зі стресами – усе це є підґрунтям розвитку творчої людини, яка спроможна орієнтуватися у сучасному світі.

Мудрий педагог має стверджувати в дитині впевненість у тому, що її помилки, а тим більше невдачі в навчанні мають бути не лише поодинокими, а й головне – завжди подоланими. На своїх уроках рекомендує застосовувати прийом «обнадійливого співчуття», що ґрунтується на переживанні педагогом невдачі кожної дитини й готовності прийти їй на допомогу. У кожному класі є учні, що мають невисокі навчальні можливості. Саме такі учні найбільше потребують чуйного ставлення і підтримки педагога, індивідуалізації перевірки й оцінювання їхніх знань [115].

Педагог наголошує, що краще педагогу не заходити в школу зі злобою на душі, щоб не калічити душі дітей; краще не заходити в школу без чіткої мети й виховних намірів, щоб не нав'язувати дітям виховні імпровізації, які викличуть у них подив і розгубленість; краще не заходити в школу з вчорашнього дня, без самооновлення, щоб не нести з собою нудьгу і одноманітність; краще не приходити до дітей без віри в педагогіку, щоб не сіяти в них зерна невпевненості в самих себе і своєму вчителеві [3, с. 354].

Спілкування вчителя з учнями за допомогою гуманістичного освітнього середовища дозволяє сформувати позитивну мотивацію в останніх на отримання нових знань. При цьому забезпечується сприятливий психологічний та емоційний клімат, знижується рівень втоми, зникає тривожність,

невпевненість в собі, страх зробити помилку. Крім того, знижують імовірність виникнення конфліктів в дитячому колективі, проявів боулінгу, формується уміння долати життєві негаразди, гідно поводитися за будь-яких обставин [182].

Г. Балл (1936–2016) – радянський та український психолог, член-кореспондент НАПН України. Провідну ідею гуманізації вбачає у можливості безперервного розвитку, складовими якого є здатності до все глибшого пізнання навколишнього світу і активного впливу на нього, до самопізнання і самовдосконалення, до досягнення багатства культури і здійснення творчих внесків у неї. Психологічний зміст гуманізації освіти полягає, передусім, у сприянні особистісному розвитку учня, забезпеченні гармонізації цього розвитку. Виокремлено такі складові гуманізації освітнього процесу: – гуманістичне переосмислення функцій освіти з метою сприяння розвитку творчої особистості, здатності до відповідних вчинків; – надання можливості повноцінно прожити кожний віковий період; – підсилення індивідуального підходу; – поширення гуманістичних принципів на різні сфери діяльності школяра; – поступове нарощення свободи і відповідальності за свої наміри і дії (здобуття більшої самостійності, повніше розкриття своїх можливостей, своєї індивідуальної своєрідності) [8, с. 87].

І. Зязюн (1938–2014) – директор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, Заслужений працівник вищої школи УРСР, доктор філософських наук, професор? автор праць «Педагогічна майстерність», «Краса педагогічної дії», «Філософія педагогічної дії», «Педагогіка добра». Вважав суб'єктів – учителя і учня двома рівноправними партнерами освітнього процесу. Стверджував, що задля того, щоб освітній процес був ефективним, у вчителя і учня мають переважати позитивні естетичні почуття як показник людяності, гуманності, творчості, а відтак і працездатності, її результативності. Тобто, спілкування у процесі навчання має проникнутися життєрадісністю, гуманністю, людяністю, толерантністю,

взаємною повагою, емоційністю, почуттями і оптимізмом. Спілкування відбувається, переважно, за допомогою слова, міміки та пантоміміки. Велике значення приділяв естетичному вихованню, звертаючи увагу на тісний зв'язок естетичного виховання з моральним [77, с. 8–9].

Радив педагогам взяти до уваги слова: «У дитини виникає інтерес до навчальної діяльності лише в тому випадку, коли в цій діяльності є успіх. Якщо успіху немає і учитель його не програмує, то інтересу до цієї діяльності не буде» [201].

І. Бех (1940 р. н.) – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання НАПН України, заслужений діяч науки і техніки України. Стверджує, що гуманізація освітнього процесу мусить здійснюватись так, щоб питома вага навчальної інформації про навколишній світ гармонійно узгоджувалася з інформацією, пов'язаною з особистісним становленням, з процесом вдосконалення моральної свідомості й поведінки дітей. Успішній реалізації даних завдань сприяє найновіша концепція особистісно орієнтованого виховання, розроблена ним, яка втілює гуманістичні ідеї в освітній галузі. Її автор обґрунтував наукові вимоги, що стали основою створення ефективних навчально-виховних технологій. Це – «формування у суб'єкта здібностей і бажання усвідомлювати себе як особистість», «культивування у вихованця цінності іншої людини», розвитку у вихованця досвіду свободи приймати особисті рішення, відповідати за них», що є основою культури гідності особистості [194, с. 344].

Аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури та практики показав, що ефективність гуманізації освітнього процесу підвищується якщо:

– педагоги усвідомлюють, що виховання – єдина зброя (засіб), яка може захистити дитину від алкоголізму, наркоманії, порнографії, проституції, жорстокості, криміналу, молодіжного фашизму, хамства, дратівливості, лайки, страху, безкультур'я, цинізму, національної і релігійної нетерпимості, зневаги до власної гідності;

- педагоги будуть культивувати в собі дієве терпіння, мудрість, вірити в позитивний потенціал кожної дитини;
- впроваджується цілісний підхід до навчально-вихованого процесу;
- створений гуманний виховний простір, що передбачає не лише комфортне зовнішнє середовище, а й духовний простір вихованця і педагога, в якому представлена вся гама цінностей культури й здійснюються соціальні, індивідуальні вибори та самореалізація особистості;
- виховний процес здійснюється в широкому контексті духовної культури;
- особистісно орієнтована технологія сприяє реалізації психологічного механізму формування цінностей гуманістичної моралі громадянського суспільства;
- у ставленні педагога до вихованця виявляється щира любов, повага автономності, самопочуття інтересів дитини, зацікавленість у його долі, оптимістична віра в дитину, відсутність прямого примусу, пріоритет позитивного стимулювання;
- наукоємний процес взаємодії педагогів і вихованців має форму співпраці і співдружності, забезпечує право дитини на вільний вибір, на помилку, на власну точку зору;
- забезпечується створення педагогічно доцільних моральних ситуацій, які б враховували потреби, почуття, мотиви, здібності дітей, їх реальне життя; стимулюється суб'єктна позиція вихованця від мети до підсумків;
- виховується ціннісне ставлення до Батьківщини, нації, до світу, до іншої людини, до самого себе;
- вихованці беруть активну участь у відродженні національних цінностей України в діяльності, спрямованій на гуманізацію суспільства;
- йде орієнтація на добро, свободу, відповідальність та совість як базові категорії моралі громадянського суспільства [194, с. 352].

Враховуючи сказане, слід зазначити, що основним у процесі гуманізації міжособистісних стосунків є визнання цінності дитини як особистості, її прав

на свободу, щастя, захист і охорону життя, здоров'я, створення умов для розвитку дитини, її творчого потенціалу, схильностей, здібностей, надання їй допомоги у життєвому самовизначенні, повноцінній реалізації. Освітній процес у школі має будуватись на засадах співпраці педагогів і учнів, толерантності у ставленні до учнів, поваги до особистості дитини. Повага до учнів, увага до їх вчинків, стосунків викликає у школярів довіру, відвертість, увагу до порад, зауважень і пропозицій вчителя. Позитивний результат можливий лише тоді, коли вчитель уміє слухати і чути дитину, враховувати точку зору співбесідника, ставити адекватні вимоги, співпрацювати, взаємодіяти у спільній діяльності та спілкуванні [25, с. 122].

За останні 15-20 років прибічників гуманної педагогіки стає все більше. У міжнародному просторі зароджується нова форма суспільного впливу на розвиток освітнього процесу – Міжнародний рух гуманної педагогіки. Існує ряд таких організацій: Міжнародна асоціація громадських об'єднань «Міжнародний центр гуманної педагогіки»; Всеукраїнське громадське об'єднання «Всеукраїнська культурно-освітня асоціація Гуманної Педагогіки»; Асоціація Гуманної Педагогіки Латвії; Асоціація гуманної педагогіки в Литві; Естонський громадський Центр гуманної педагогіки; Республіканська громадська організація «Центр Гуманної Педагогіки Республіки Хакасія «Школа Життя» Ш. Амонашвілі» тощо [119].

Педагогічна спадщина дозволяє новому поколінню вчителів користуватися досвідом минулих поколінь та продовжувати розвивати гуманістичний рух.

Гуманізація всього освітнього процесу – одна з найважливіших цілей перебудови освіти в Україні, вона закладена в нормативних документах про освіту, у змісті, формах, методах, засобах, умовах навчання, у діяльності вчителя. У творчості передових учителів, учителів-новаторів ідеї гуманної педагогіки, педагогіки співпраці реалізуються, поглиблюються, набирають нової сили і значення.

1.2. Державні нормативні документи про гуманізацію освіти

На сьогодні досить актуальним є питання гуманізації освіти, яка полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, розкритті здібностей учнів і задоволенні їх освітніх потреб; забезпеченні пріоритету загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи [76].

У ст. 3 Конституції України задекларовано, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; ст. 21 наголошено, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; у ст. 28 записано, що кожен має право на повагу його гідності [98].

Нині дані положення продекларовані у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту»), Національній доктрині розвитку освіти, «Концепції виховання особистості в умовах розвитку української державності», «Концепції гуманістичного виховання дітей та учнівської молоді». Закладена в цих документах методологія виховання надає пріоритет розвиненій особистості, її самовизначенню, самореалізації, ідентифікації із загальнолюдськими і національними цінностями, відповідає міжнародній стратегії розвитку освіти та унеможливорює заперечення прав дитини, закріплених у відповідній Конвенції ООН [46, с. 148].

У Законі України «Про освіту» зазначено: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня

громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору» [76].

Проголосивши людину найвищою цінністю, наша держава прагне до втілення гуманістичних ідей у теорію і практику. Тому навчання в сучасній школі має забезпечувати оптимальні умови для самореалізації особистості учня, розкриття закладених у ній природних задатків, одухотворення всіх видів і форм відношень, що складаються в освітніх закладах, формування гуманної, милосердної особистості; створення сприятливих умов для розвитку моральної самооцінки, яка має відображати ставлення дитини до себе самої як суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин з оточуючими [76].

Гуманізація освіти проголошена вихідним принципом реалізації державної національної програми «Освіта (Україна XXI століття)», і полягає в «утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, у найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб, забезпеченні пріоритетності загальнолюдських цінностей, гармонії стосунків людини і навколишнього середовища, суспільства і природи». Також сказано, що «в основу національного виховання мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, єдності сім'ї і школи, наступності та спадкоємності поколінь» [161].

Освіта XXI століття покликана забезпечити умови для інтелектуального, соціального, морального, фізичного розвитку та саморозвитку учнів; виховати громадянина-патріота, а в стратегічному плані – закласти фундамент для формування демократичного суспільства. Освіченість, вихованість і культуру визначено найвищою цінністю та незамінними чинниками, які формують в Україні суспільство сталого людського розвитку. Першочергово реалізацію цих функцій було покладено на загальноосвітню школу, що неминуче призвело до подальшого реформування змісту освіти, збільшення тривалості навчання. Початкова освіта, як складник загальної середньої освіти, мала орієнтуватися на всебічний розвиток молодших школярів та повноцінне оволодіння ними всіма компонентами

навчальної діяльності. Тому в відборі змісту враховувалися його наступність і неперервність, доступність і науковість, потенційні можливості для взаємозв'язку, навчання й розвитку, а також для реалізації принципів індивідуалізації, гуманізації. Розвиток дитячої особистості мав здійснюватися з урахуванням оздоровчої функції освітнього процесу, підвищення рівня гуманізації, інтеграції та диференціації його змісту, посилення практичного й творчого спрямування навчальної діяльності [139].

У Концепції нової школи зазначено, що майбутній випускник школи повинен бути цілісною особистістю, усебічно розвиненою, здатною до критичного мислення; патріотом з активною позицією, який діє згідно з морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення; інноватором, здатним змінювати навколишній світ, розвивати економіку, конкурувати на ринку праці, вчитися впродовж життя [143, с. 53].

Також говориться, що найосвіченіша людина може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдські цінності. Нова українська школа має формувати ціннісні ставлення і судження, які служать базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством [143, с. 68]. Тож на перший план у освіті виноситься формування культурної і моральної особистості, яка не здатна завдати шкоди оточуючим, а навпаки спільно з ними покращуватиме життя навколо.

Головною метою національного виховання в Україні є набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [200].

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року передбачає переорієнтацію пріоритетів освіти з держави на особистість, на

послідовну демократизацію і гуманізацію освітнього процесу, педагогічної ідеології в цілому, тобто на європейські гуманістичні цінності та виміри [137].

У «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді у системі національної освіти» зазначено: «Гуманістичний характер виховання передбачає побудову його змісту й форм на основі глибокого розуміння вихователем природи вихованців, їх індивідуальних рис і можливостей, поваги до особистості дитини, турботи про її гармонійний розвиток, встановлення взаємин співробітництва у освітньому процесі» [162].

Такий підхід передбачає ставлення до кожного вихованця як до неповторної особистості, суб'єкта вільного розвитку, визнання його прав, виходячи із сукупності знань про людину. У зв'язку з цим першорядного значення набуває діяльність висококваліфікованих фахівців у галузі педагогіки, які здатні на професійному рівні забезпечити диференціацію та індивідуалізацію виховних впливів.

У Законі України «Про освіту» зазначено, що «педагогічні працівники зобов'язані настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства» [76].

У Національній доктрині розвитку освіти України зазначено, що важливим завданням освіти є забезпечення формування в дітей і молоді цілісної наукової картини світу і сучасного світогляду, здібностей і навичок самостійного наукового пізнання. Також зазначено, що в умовах становлення в Україні громадянського суспільства, правової держави, демократичної політичної системи освіта має стати найважливішим чинником гуманізації суспільно-економічних відносин, формування нових життєвих орієнтирів особистості [163].

Отже, на сучасному етапі розвитку змісту початкової освіти характерним є застосування технологій, які б сприяли: індивідуалізації навчання; активізації навчальної та пізнавальної діяльності учнів; взаємодії між вчителем і учнем та учнів один з одним. Зміст і організація шкільного життя повинні сприяти

сильній внутрішній мотивації учіння, створювати передумови для різнобічної повноцінної діяльності молодших школярів [1, с. 176].

У зв'язку з цим є необхідність внесення змін у зміст та способи розгортання професійної підготовки майбутніх вчителів початкової школи, суттєво змінюючи вимоги до рівня їх професіоналізму, інтелектуальних, соціокультурних та моральних якостей. Розв'язання цієї проблеми потребує пошуку ефективних та оптимальних шляхів реалізації фахової підготовки майбутніх учителів, посилення уваги щодо формування наукового світогляду студентів [206].

Україна вже стала на шлях реформування освіти, зокрема її гуманізації. Дослідники виокремлюють наступні напрями процесу гуманізації освіти: відродження духовності; виховання навчаючи; визначення траєкторії особистої гуманної педагогіки кожного педагога; прагнення до рівноправного спілкування зі своїми учнями; індивідуалізація навчання; перетворення взаємодії педагога й учнів у процесі навчання на засіб їхнього творчого саморозвитку; демократизація управління освітою [193].

1.3. Формування комунікативної компетентності вчителя і учнів в освітньому середовищі початкової школи

Реформа нової української школи робить акцент на те, щоб для кожного учня були створені найсприятливіші умови розвитку й саморозвитку задля формування високоінтелектуальних, здатних до критичного мислення, до навчання і самовдосконалення впродовж життя, до співпраці, культурних, комунікабельних, творчих, креативних громадян для економічного та соціального розвитку країни. Тому основоположним виступає компетентнісний підхід, який набув особливої популярності у XXI столітті. В перекладі з лат. «компетенція» – це сфера знань, в яких людина добре орієнтується, має відповідний досвід [180].

Сучасні вимоги до професійних здібностей вчителя дуже високі, оскільки на ньому лежить відповідальність за інтелектуальний та духовний розвиток

підростаючого покоління, а отже, і за майбутнє країни і суспільства в цілому. Істинний педагог має уміти проникати у внутрішній світ дитини, дивитися під її кутом зору, відчувати її настрій, розуміти переживання, мотиви, також важливо зацікавити, надихнути, повести за собою, знайти до кожного свій підхід [141, с. 88].

Але трапляється, що не дивлячись на високі знання методики і предмету, досягнення у науковій роботі, вчителі не можуть ефективно взаємодіяти з учнями, налагодити міжособистісні стосунки з ними через нестачу комунікативних умінь [122, с. 222].

Тому педагогічна компетентність має об'єднувати теоретичну та практичну готовність вчителя до здійснення новітніх підходів до освітнього процесу та передбачати ряд компетентностей, якими повинен оволодіти майбутній вчитель. Такі як: інформаційна, комунікативна, продуктивна, моральна, психологічна, предметна, соціальна, математична, самоосвітня та саморозвивальна. [206].

На думку В. Нароліної, професійна комунікативна компетентність є засобом досягнення успіхів у професійно-діловому та особистісному спілкуванні, в основі якої лежать знання цінностей, норм, стандартів поведінки і спілкування [6, с. 12]. Саме комунікативна компетентність, на нашу думку, допомагає встановити суб'єкт-суб'єктну взаємодію, налагодити доброзичливі відносини в колективі, реалізовувати педагогіку партнерства.

Проблему вивчення комунікативної компетентності досліджує педагогіка, психологія, соціологія, лінгвістика.

У цілому, комунікативна компетентність – здатність особистості, яка ґрунтується на основі знань, умінь, навичок, чуттєвого й життєвого досвіду, здійснювати ефективну взаємодію з оточуючими людьми, вміло володіти вербальними і невербальними засобами спілкування, слідкувати за культурою мовлення, орієнтуватися в ситуаціях спілкування, володіти різними соціальними ролями, рівнями спілкування, навичками роботи у групі тощо [68].

У сучасній науковій літературі немає єдиного підходу до визначення структури комунікативної компетентності особистості. А. Кунцевська зазначає, що комунікативна компетентність містить такі компоненти: комунікативність (здатність встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми); володіння змістовною інформацією та вміння оперувати нею; здатність до партнерської взаємодії та досягнення взаєморозуміння [115, с. 10]. Комунікативна компетентність учителя визначається як мінімум трьома складовими:

- когнітивною (знання про педагогічну комунікацію);
  - операційною (реалізація знань на практиці);
  - мотиваційною (ставлення до комунікативної сфери власної діяльності)
- [198, с. 35; 26].

У розвитку цієї компетентності можна виділити чотири рівня: перший рівень – неусвідомлена компетентність; другий – репродуктивна компетентність; третій – продуктивна компетентність; четвертий – творча компетентність [6, с. 11]. Серед виділених чотирьох рівнів сформованості комунікативної компетентності найвищим є четвертий рівень – творча компетентність. Вчителі (студенти), які опанували четвертий (творчий) рівень комунікативної компетентності, не лише успішні в навчанні і здатні до самореалізації у суспільстві, але й орієнтовані на взаємодопомогу іншим студентам та партнерство [116, с. 60].

Комунікативна компетентність педагога полягає у здатності до ефективного спілкування у професійній сфері і передбачає вміння невимушено спілкуватися, обмінюватися інформацією, сприймати співрозмовника, усвідомлювати його потреби, розуміти його почуття і психологічні стани, уміти інтерпретувати невербальні прояви інших людей, досягати взаєморозуміння. Компетентність цього різновиду припускає наявність у педагога навичок здійснювати комунікативну взаємодію з різного роду особами, при якій фахівець повинен зберігати психологічну рівновагу, контролювати свої емоції і якісно виконувати професійні завдання [68].

Характеризуючи зміст педагогічного спілкування, В. Кан-Калік відзначає: «Професійно-педагогічним спілкування є система (прийоми й навички) органічної соціально-психологічної взаємодії педагога й учнів, змістом якого є обмін інформацією, надання виховного впливу, організація взаємин за допомогою комунікативних засобів. Причому педагог виступає як активатор цього процесу, організовуючи його й управляючи ним» [90, с. 79].

В. Семиченко характеризує спілкування як головну умову виживання, навчання, виховання та розвитку особистості. Вона виділяє такі функції спілкування:

- контактна – встановлення комунікації як виявлення взаємної готовності прийняти та передати інформацію;
- інформаційна – обмін інформацією;
- спонукальна – стимул, спрямування активності на виконання певних дій;
- координаційна – взаємна орієнтація на узгодження дій для спільної діяльності;
- розуміння – адекватне сприйняття і розуміння стилю поведінки, взаєморозуміння;
- амотивна – цілеспрямоване викликання необхідних емоцій, обмін емоціями, зміна у партнерів емоційних станів;
- встановлення відносин – усвідомлення та фіксація свого місця в системі;
- здійснення впливу – зміна стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери, особистісно-сміслових утворень, намірів, настанов, думок, рішень, потреб, дій, оцінок [88].

Таким чином, комунікативна компетентність передбачає здатність сприймати й адекватно пояснювати поведінку вихованця; помічати зміни у його почуттях і вчинках, знаходити причину цього, робити правильні висновки; уміння постійно усвідомлювати і правильно реагувати на сприйняття його образу і поведінки вихованцями; використовувати такі механізми міжособового

пізнання, як емпатія (пізнання емоційних станів іншої людини через співпереживання), ідентифікація (в її основі лежить готовність свідомо поставити себе на місце іншої людини, що сприяє розумінню її поглядів, установок, мотивів, бажань тощо), децентрація (здатність людини відійти від власної позиції, сприйняти точку зору іншої людини). Особливо важливим є емпатійне розуміння, бо, як відмічає М.Заброцький, “здатність педагога до співпереживання не лише сприяє адекватності відображення особистості учнів, вона також лежить в основі встановлення з ними позитивних, високопродуктивних взаємовідносин, що, у свою чергу, впливає на ефективність педагогічного процесу” [116, с. 60].

До числа комунікативних якостей вчителя більшість науковців відносять: емпатію і рефлексію (Деркач А.); справедливість, чуйність (Сластьонін В.); контактність, вміння вислухати (Воропаєва Т.); соціальну сміливість (Келасьєв В.), тактовність, реактивність, сугестивність (Єрастов М.); комунікабельність, толерантність (Кан-Калік В.), гнучкість і делікатність, спрямованість на відкрите й активне спілкування, здатність швидко встановлювати контакт, візуальність та красномовність (Галагузова М.), особистісну конгруентність – відповідність між тим, що людина говорить і відчуває (Роджерс К.) та ін. [53, с. 124].

Негативно на взаємодії з дітьми позначаються такі особистісні риси педагога, як замкненість, зайва сором'язливість, дратівливість, агресивність, песимізм. Тому будь-якому вчителю потрібно добре вивчити і дати об'єктивну оцінку своїй особистості, щоб знати, над чим працювати, на що саме робити акцент самовиховання. Корекція своєї особистості дозволить здолати бар'єри у спілкуванні, підтримувати позитивну атмосферу у класі, робочий настрій у дітей. Варто зазначити, що рівень прояву комунікативних якостей залежить від суб'єктивної значимості людини для даної особистості, від життєвого досвіду, від умов виховання, від ступеня розвитку духовної культури [122, с. 223].

Дуже важливим комунікативним умінням є саморегуляція, уміння зберігати рівновагу. Для того, щоб впоратися із ситуацією та позбутися

психологічного напруження, необхідно змінити своє ставлення до предметів, людей, ситуацій, які викликають неспокій, створити нову психологічну установку.

За визначенням О. Леонтьєва, «педагогічне спілкування – це професійне спілкування викладача з учнями на уроці й поза його (у процесі навчання й виховання), що має певні педагогічні функції й спрямоване (якщо воно повноцінне й оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності й відношенні між педагогом і учнем усередині учнівського колективу» [112, с. 67].

Для кожного з учасників освітнього процесу якість і результат педагогічної комунікації визначається: спрямованістю особистості (спрямованість особистості – це мотиваційна зумовленість дій, вчинків, поведінки особистості конкретними життєвими цілями, джерелом яких є потреби, суспільні вимоги. [113, с. 51].

Позитивною є наявність гуманістичної спрямованості, яка передбачає ставлення до людини як до найвищої цінності, визнання її права на вільний розвиток, прояв своїх здібностей, а також орієнтацію на спільну діяльність); стилем педагогічного спілкування (стиль педагогічного спілкування – це усталена система способів та прийомів, які педагог використовує у взаємодії, що залежить від особистісних якостей і ситуації спілкування); рівнем толерантності (толерантність – особистісна якість, ознака гуманної людини, здатність індивіда без заперечення і протидії сприймати чужі думки, стиль життя, характер поведінки. Головними принципами толерантності є співробітництво, встановлення відносин взаємного розуміння і вимогливості, забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату) [26; 71].

На думку М. М. Філоненко, гуманістичне спілкування найбільшою мірою особисте спілкування, що дає змогу задовольнити такі людські потреби, як розуміння, співчуття, співпереживання [187, с. 187].

Відомо, що особливості взаємодії педагога з дітьми, засоби, прийоми, методи, які використовуються вчителем у процесі діяльності й спілкування впливають на самопочуття, переживання, ініціативність, активність, самостійність й формування самооцінки дитини. Тому необхідно дотримуватися умов педагогічного спілкування (рис. 1.3.1)

Рис.1.3.1. Умови педагогічного спілкування

У стилі спілкування відображаються особливості комунікативних можливостей учителя, характер взаємин педагога і вихованців, способи прийняття рішень і розв'язання конфліктів, прийоми психологічного впливу на людей, творча індивідуальність педагога, особливості учнівського колективу [77, с. 8].

Аналізуючи характеристики загальновідомих стилів педагогічного спілкування: авторитарного, ліберального та демократичного, ми дійшли висновку, що якнайповніше сприяє розвитку особистості школярів, формуванню їх людської гідності, підготовки до активної діяльності в демократичному суспільстві, впливає на формування гуманістично орієтованого освітнього середовища останній стиль [126].

Для педагогів, які дотримуються цього стилю, характерні позитивне ставлення до суб'єктів взаємодії; адекватне оцінювання їхніх можливостей, успіхів і невдач; глибоке розуміння партнера, цілей і мотивів його поведінки; вміння прогнозувати розвиток взаємовідносин. Міжособистісні стосунки в них вирізняються довірою й високою вимогливістю до себе та інших. За демократичного стилю спілкування людина стимулює інших до творчості, виявлення ініціативи, створює умови для спільної самореалізації [171].

За дотримання демократичного стилю взаємин стимулюється розвиток активності учнів, творчості, здійснюється орієнтація на самостійне розв'язання проблем. Він несе в собі заклик до співробітництва, суб'єкт-суб'єктної взаємодії і пізнавальної активності. У дітей формується впевненість, самостійність, почуття емоційної близькості, відбувається процес самоствердження. Демократичний стиль підвищує настрій, породжує почуття задоволення і впевненості у своїх силах [105].

Ліберальний стиль сприяє розвитку в учнів індиферентності, пасивності, безініціативності. При авторитарному стилі спілкування у дітей починає формуватися пасивність, невпевненість у собі, агресивність. Авторитарний педагог спонукає вихованця до дій, бажаних для нього, використовуючи свої права без урахування ситуації і обґрунтування своїх дій перед учнем, якого сприймає як об'єкт виховання. Авторитарний стиль понижує настрій, сприяє появі у дітей тривожності, стурбованості, роздратування, образи, ворожості. [117, с. 8].

Диференціація стилів педагогічного спілкування здійснюється не тільки на основі формально динамічних характеристик комунікативної поведінки чи переважаючих способів і прийомів керування, але й з урахуванням пріоритетних орієнтацій учителя у педагогічній діяльності [38].

Р. Бернс, виділяючи авторитарний і демократичний стилі педагогічного керівництва, звертає увагу не лише на формально-поведінкові, але й на змістовні характеристики спілкування вчителя. Перший стиль властивий, на його думку, педагогам, які ігнорують виховні цілі, зосереджуючи основну увагу на

дидактичних завданнях. Їх манеру викладання визначає педантичне дотримання навчальної програми, регламентація та детальний контроль результатів навчальної діяльності. Учителі з демократичним стилем керівництва більше орієнтуються на формування міжособистісних контактів, позитивних емоційних стосунків з дітьми, більше довіряють останнім і частіше спонукають їх до оцінювання власних досягнень. [38; 88].

А. Петровський виділив навчально-дисциплінарну і особистісно-орієнтовану моделі педагогічного спілкування в процесі навчання і виховання. Основні відмінності між вчителями, які притримуються цих моделей, полягають в розумінні цілей педагогічної діяльності, ставленні до учнів, а також у способах і тактиках спілкування з ними. Вчителі навчально-дисциплінарного типу головну мету своєї діяльності вбачають в озброєнні дітей знаннями, вміннями і навичками. Основними способами спілкування з учнями виступають вимоги, роз'яснення, вказівки, зауваження, заборони і т.д. В основі їх спілкування лежить тактика диктату і опіки. Учителі цього типу більш схильні карати учнів за провини, ніж заохочувати за досягнення. Суть позиції педагога навчально-дисциплінарного типу – реалізувати навчальну програму, задовольнити вимоги керівництва і контролюючих інстанцій. Наслідком такої позиції є взаємне відчуження вихователя і вихованців, деформація їх особистісного розвитку. У вихователя формуються такі негативні риси, як менторство, обвинувальний стиль реагування на фрустрацію, емоційна ригідність. Не менш негативно позначається така позиція на особистісному становленні вихованців: формується пасивність, невпевненість, негативна самооцінка, комплекс безпомічності [110; 147, с. 368].

Альтернативною навчально-дисциплінарній є особистісно-орієнтована модель педагогічної взаємодії. Вчителі, яким вона властива, бачать своє основне завдання в сприянні особистісному становленню учнів. У контексті такої орієнтації засвоєння знань, умінь і навичок виступає не самоціллю, а одним із засобів розвитку учнів. Пріоритетне значення надається формуванню в дітей позитивної Яконцепції, моральної свідомості, розвиткові їх творчого

потенціалу, розкриттю індивідуальної своєрідності. Для спілкування таких вчителів характерна орієнтація на співробітництво, формування довірливих, особистісних стосунків, врахування інтересів, емоційних станів і якостей дітей. В арсеналі дидактичних способів впливу таких учителів переважають методи і прийоми позитивного стимулювання та заохочення. У цьому випадку вихованець сприймається як рівноправний партнер спільної діяльності. Таке спілкування розширює “ступені свободи” вихованця – його здібності, права, перспективи. [120].

М. М. Філоненко виділяє 7 моделей спілкування.

Модель I – «Монблан». Педагог підноситься над класом, як гірська вершина. Він відірваний від учнів, мало цікавиться особистістю дитини та своїми взаєминами з нею. Спілкування зводиться лише до повідомлення інформації. Подібна модель формалізує всю систему освітнього процесу, формує в учнів пасивну позицію у педагогічній взаємодії.

Модель II – «Китайська стіна». Характеризує таке спілкування педагога зі учнем, коли педагог намагається підкреслити свою зверхність, виявляє зневажливе ставлення до нього.

Модель III – «Локатор». За цієї моделі переважає вибірковість учителя в організації взаємовідносин зі учнями. Він зосереджує свою увагу або на групі слабких або, навпаки, сильних дітей. Внаслідок цього не створюється цілісна й безперервна система спілкування.

Модель IV – «Робот». Вона характеризує поведінку педагога, який цілеспрямовано й послідовно діє на підставі певної програми, незважаючи на обставини, що вимагають змін у спілкуванні.

Модель V – «Я сам». Сутність цієї моделі організації педагогічної взаємодії полягає в тому, що вчитель постає в ролі головної дійової особи, нерідко гальмуючи цим усі вияви ініціативи з боку учнів.

Модель VI – «Гамлет» характеризує дії вчителя, для якого властиві постійні сумніви: чи правильно його зрозуміють, чи адекватно відреагують на те, чи те зауваження тощо.

Модель VII – «Друг». Тут учитель може втратити діловий контакт у спілкуванні.

Модель VIII – «Глухар». Педагог, який під час взаємодії із учнями чує лише себе, не спрямований на учня, не усвідомлює його переживань та потреб у ситуації контакту [126].

Як зазначалося вище передачу інформації поділяють на вербальну і невербальну. Вербальна компетентність характеризується лексичною та синтаксичною вправністю, умінням точно, влучно передавати інформації, правильно використовувати слова та речення як у писемному, так і в усному мовленні, діалогічному та монологічному [122, с. 123].

Невербальна ж передбачає уміння використовувати міміку, пантоміміку (жести, пози, рухи), інтонацію, розміщення (в тому числі і дистанцію), контакт очима. Ці засоби допомагають привернути увагу респондента, також виразити своє емоційне ставлення до співбесідника та інформації, яку людина переповідає [64].

Набір жестів, котрі можна застосовувати у спілкуванні, дуже різноманітний:

1) комунікативні жести (вони замінюють мовлення, тому можуть вживатися як самостійний носій інформації, а не супроводжуючий): привітання, прощання; погроза, заборона, привернення уваги, запрошення; ствердження, заперечення, запитання;

2) підкреслюючі жести (вони супроводжують мовлення людини й посилюють ефект сприймання);

3) модальні жести (це виразні рухи, що передають оцінку, ставлення до ситуації): здивування, незадоволення, схвалення, згода, роздуми, відраза і под. [116, с. 62].

Однією із складових комунікативної компетентності є уміння долати комунікативні бар'єри, які виникають при відсутності розуміння ситуації спілкування або носять психологічний характер. Тому молодших школярів необхідно вчити інтерпретувати невербальні прояви інших людей.

Доцільно знайомити дітей з «каталогом жестів» і «словником рухів тіла» (ігри «Крокодил», «Пантоміма» тощо). Важливий і візуальний контакт: частота обміну поглядами, тривалість погляду, уникання його [47].

Молодший шкільний вік є сензитивним періодом для формування готовності дітей до спілкування. Розвиток умінь спілкування як основи взаємостосунків у дитячому колективі – найважливіша передумова успішного становлення особистості учнів та їх соціалізації [169, с. 78].

Головним завданням освітнього процесу у початковій школі є формування особистості, яка спроможна займати власну позицію щодо зовнішніх умов, пропонувати шляхи вирішення тих чи інших проблем, генерувати ідеї. Слід навчити дитину жити в інформаційному суспільстві, адаптуватися до різних життєвих ситуацій, розв'язувати проблеми різного характеру, конфліктні ситуації, налагоджувати взаємини з оточуючими, розвивати здатність вести у продуктивний діалог. Також формування комунікативної компетенції передбачає розвиток культури мовлення та засвоєння етичних норм спілкування [150].

Реалізації цього завдання сприяє використання сучасних педагогічних технологій, насамперед ігрових та інтерактивних. Тому слід формувати комунікативну компетентність наступними шляхами: обговорювати проблеми, розвивати навички виділяти головне, наводити аргументи, толерантно ставитися до думки оточуючих, адекватно ставитися до критики, стимулювати критичне ставлення до себе, спонукати висловлювати власну думку, проявляти самостійність, грамотно використовувати сучасну українську мову, вчити правильно ставити запитання та відповідати на них, розвивати культури мовлення, виконувати практичні завдань, розвивати діалектичне мислення, уяву, винахідливість, креативність, створювати можливості для безпосереднього спілкування [172].

Саме у цей період активно розвиваються уміння фантазувати, помітно виявляється допитливість, формується вміння спостерігати, порівнювати, критично оцінювати діяльність. Розвивати мову дитини, на думку

К. Ушинського – це майже те ж, що розвивати її мислення, тому що мова тісно пов'язана з думкою [83, с. 156].

З огляду на це важливим стає питання вибору методів і технологій, які б максимально сприяли соціалізації учнів, адаптували їх до умов сучасного життя.

Корисними в розвитку комунікативної компетентності є нестандартні уроки: урок-суд, урок-дискусія, урок-подорож, прес-конференція, ділові та рольові ігри (напр. гра «Займи позицію», «Шість капелюхів» тощо), презентація учнями творчих робіт та проектів; інтерактивні вправи: мозковий штурм, акваріум, карусель, 2–4–усі разом, мікрофон, незакінчені речення, ажурна пилка, сторітелінг, дерево рішень, неперервна шкала думок, евристичні бесіди [214, 61–62].

Доцільно використовувати наступні види роботи: навчальний діалог, монологічна промова, словесна творчість і фантазування, дидактичні ігри (напр. гра «Коректор» – виправлення мовних помилок героя), інсценування, пошукова робота з різними джерелами інформації, творчий переказ тощо.

Важливим для формування у дітей комунікативних умінь є досвід творчої діяльності, тому слід застосовувати написання агітаційних листів, звернень, плакатів, есе, оповідань, віршів, казок, загадок, притч, рубрик у журналах, ведення щоденника вражень тощо. Із цих творів можна скласти «Книгу творчості класу». Використання цих вправ і завдань роблять процес навчання учнів цікавим та невимушеним [47].

Поряд з тим, особливої значимості варто надати виховному середовищу уроків, адже це «невід'ємна складова усього освітнього процесу», яка «орієнтується на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, турботу, повагу до життя, повагу до себе та інших людей, ...повагу до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля» [133, с. 51].

Під час вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» та мовно-літературної освітньої галузі учні повинні засвоїти філософські, естетичні,

морально-етичні поняття, шляхом аналізу образів літературних героїв, обговоренням життєвих ситуацій, толерантного діалогу вчителя з учнями на різні теми, які сприяють засвоєнню та усвідомленню суспільних норм, ролей, сприяють формуванню внутрішнього світу учня. Опанування ціннісної парадигми є важливою умовою формування внутрішнього світу особистості, розвитку мовленнєвої культури, входження у сферу суспільних взаємостосунків [204].

Запорукою формування у молодших школярів комунікативної компетентності є створення такої атмосфери в системі «учитель-учень», «учень – інші учні», яка б сприяла позитивному спілкуванню, стимулювала мовленнєву діяльність учнів. Треба позбутися стресово-утворюючих факторів. Важливо, щоб діти розуміли, що вони просуваються вперед, бачили позитивний результат, відчували задоволення від власного успіху і раділи за успіхам інших [72, с. 54; 172].

Ті ж умови мають бути створені у ЗВО задля формування комунікативності майбутніх педагогів. Важливе місце займає організація ефективної педагогічної комунікації між викладачами та студентами. Високий рівень комунікативної компетентності викладача безпосередньо впливає на формування комунікативності студентів, оскільки комунікація – це процес двостороннього обміну інформацією, результатом якого є взаєморозуміння [207]. Для того, щоб переконатися в успіху комунікації, потрібно мати зворотний зв'язок. Для ефективної комунікації необхідне досягнення взаєморозуміння і розуміння ситуації та предмета спілкування.

У дослідженні О. Цимбалюк спілкування залежно від типу (суб'єкт-суб'єктне, суб'єкт-об'єктне) поділяється на функціонально-рольове або особистісно зорієнтоване. Функціонально-рольове спілкування є суто діловим, стандартизованим, обмеженим вимогами рольових позицій. Особисті мотиви, стосунки педагога й студента при цьому не виявляються і не враховуються, головна його мета полягає в забезпеченні виконання певних дій. Особистісно зорієнтоване спілкування є складною психологічною взаємодією,

яка передбачає виконання певних нормативних функцій із виявом особистого ставлення, почуттів. Налаштований на особистісно зорієнтоване спілкування викладач демонструє відкритість, доступність, створює для студентів можливості для висловлювання думок і почуттів. Тому ключовим принципом організації педагогічного спілкування у ЗВО є суб'єкт-суб'єктний характер комунікації, що полягає у рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній установці, активності викладача і студентів, взаємопроникненні у світ почуттів та переживань, готовності прийняти співрозмовника, взаємодіяти з ним. Студент хоче, щоб зважали на його думку, і завдання викладача – враховувати цю потребу і формувати навички ефективного спілкування (уміння слухати, чітко висловлювати свої міркування, адекватно реагувати на критику, просити про послугу чи допомогу тощо) [97, с.78–79].

Усвідомлюючи, що від рівня розвитку комунікативної компетентності вчителя значною мірою залежить ефективність його професійної діяльності, слід організовувати у освітньому середовищі ЗВО ефективну суб'єкт-суб'єктну взаємодію викладачів і студентів, забезпечувати оволодіння майбутніми педагогами знаннями про педагогічну комунікацію та вміннями оперувати ними, сприяти розвитку мотивації спілкування та підтримувати формування і удосконалення комунікативної компетентності майбутніх педагогів у процесі самоосвіти і самовиховання [159].

Завдання викладача – надавати необхідну консультаційну допомогу студентові у побудові плану самовиховання, забезпечувати інформаційну підтримку. Студент, який планує процес вдосконалення власної комунікативної компетентності, повинен усвідомлювати власні перцептивні уміння, тобто здатність сприймати навколишнє без суб'єктивних спотворень і стійких упереджень; власні потреби і ціннісні орієнтації; готовність сприймати нове в зовнішньому середовищі; свої можливості у розумінні норм і цінностей інших соціальних груп; свої почуття і психічні стани у зв'язку з дією факторів зовнішнього середовища; рівень своєї педагогічної культури [31, с. 33; 198, с. 174].

Проектуючи та організовуючи процес формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів, варто розглядати цю категорію як систему, що включає сукупність знань, умінь та якостей особистості, життєвого та педагогічного досвіду. Тому, на нашу думку, необхідно збільшити тривалість педагогічної практики для студентів, надавати додаткові консультації студентам, спільно обговорювати шляхи вирішення питань, обмінюватися досвідом, залучати до конференцій передових педагогів тощо. Як один з аспектів професійної підготовки вчителів, комунікативна компетентність є показником важливих характеристик педагогічної діяльності: ерудиції та методичної майстерності, характеру та стилю спілкування зі школярами, розуміння та бажання бачити в учнях активних, самостійних діячів навчального процесу [26].

Тому, ми вважаємо, що доцільним буде введення спеціальної інтенсованої дисципліни, яка міститиме в собі якомога більше інформації, прикладів вирішення проблем, творчих завдань, які сприятимуть розвитку необхідних педагогічних здібностей, завдань на самоосвіту і самовиховання (по індивідуальній траєкторії) і буде викладатися впродовж усього навчання у ЗВО. Проблема розвитку комунікативної компетентності майбутнього вчителя потребує подальших досліджень. Зокрема, наукового обґрунтування та експериментальної перевірки потребують методи, форми, технології процесу формування та вдосконалення рівня комунікативної компетентності майбутніх педагогів.

Висновки до розділу 1

На сьогодні в час високого інформаційного суспільства змінюється соціальне замовлення на майбутнього випускника, який має володіти всіма необхідними компетентностями. На сучасному етапі випускнику доведеться бути конкурентоспроможним на світовому ринку праці, зокрема мати перевагаги над штучним інтелектом. Людина – це особистість і неповторність, яку необхідно розкривати і удосконалювати, це на багато більше і важливіше, ніж набір знань, умінь і навичок. Важливою рисою, яку має зберегти суспільство – людяність.

Через засоби масової інформації, через Інтернет, через стандартизацію змісту освіти, через хибні педагогічні приписи молоде покоління готується для егоїстичного життя, але не заради захисту і розвитку самого життя, вдосконалення свого духовно-морального світу і ствердження загального блага. У сучасних дітей живе спілкування замінюється на віртуальне, у зв'язку з цим з'являється ряд психолого-педагогічних та соціальних проблем.

Тому не дивлячись на інформаційно-технологічний прогрес, необхідно вберегти майбутнє покоління від згубного впливу все доступного потоку інформації, навчити критично і аналітично ставитися до почутого і побаченого, розкрити світ істини, добра, краси дитинства. Необхідно, щоб школа для дитини стала школою радості, самовдосконалення, місцем, де її почують, зрозуміють, підтримають. Освіта має робити акцент на формування комунікативної компетентності в учнів і вчителів, щоб вони могли ефективно взаємодіяти і здійснювати педагогіку партнерства.

З огляду на все це, гуманізація освітнього процесу – одна з найважливіших цілей перебудови освіти в Україні, вона закладена в нормативних документах про освіту, у змісті, формах, методах, прийомах, засобах, умовах навчання, у спадщині педагогів минулого та сучасників, які закликають до одухотворення освітнього процесу, суб'єкт-суб'єктної взаємодії, педагогіки партнерства та якнайповнішого розкриття в особистості кращих рис і здібностей, поваги до її особистості [67].

Проголосивши людину найвищою цінністю, наша держава прагне до втілення гуманістичних ідей у теорію і практику. Тому навчання в сучасній школі має забезпечувати оптимальні умови для самореалізації особистості учня, розкриття закладених у ній природних задатків, одухотворення всіх видів і форм відношень, що складаються в освітніх закладах, формування гуманної, милосердної особистості; створення сприятливих умов для розвитку моральної самооцінки, яка має відображати ставлення дитини до себе самої як суб'єкта гуманних, доброзичливих взаємин з оточуючими.

Вчитель повинен не тільки досконало знати свій предмет, володіти методичним знаннями, знати психологічні особливості розвитку дитини, характеризуватися загальною ерудицією, високою моральною культурою, а й бути комунікабельною особистістю, до якої б тягнулися діти, з якою б хотіли спілкуватися, разом проводити час, взаємодіяти, до якої на зустріч радо б спішили до школи. Комунікативна компетентність педагога, майстерність ділового та міжособистісного спілкування є необхідним інструментом гуманізації освіти. Високих результатів у навчально-педагогічній діяльності може досягти лише той учитель, який вміє налагодити гарні стосунки з вихованцями, батьками, якому притаманні вміння зрозуміти іншого, спрямувати процес комунікації на досягнення педагогічних завдань.

Саме завдяки гуманістичному спілкуванню, можливий повноцінний розвиток особистості та розкриття її здібностей. Найефективнішим стилем спілкування є демократичний, який ґрунтується на врахуванні думки і волі колективу та гуманістичне спрямування, яке ґрунтується на розумінні, співчутті, співпереживанні [38; 66].

Тому на сьогодні вчитель початкової школи повинен не тільки давати знання, уміння, навички, а, в першу чергу створювати передумови для розвитку учня як гармонійної особистості, спроможної успішно навчатися в основній школі.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ НА ЗАСАДАХ ГУМАНІЗАЦІЇ

2.1. Особливості гуманної педагогіки та її інструменти (засоби, методи та прийоми)

Гуманістична освіта вимагає від педагога орієнтації гуманістичні цінності, зокрема ставлення до педагогічної діяльності як до покликання; взаємодія з дитиною задля вияву і розвитку її найкращих рис, прийняття дитини такою, якою вона є; створення атмосфери довіри, доброти, чуйності; прояв співчуття, співпереживання; реалізацію гуманно-особистісного підходу як принципу особистісно-орієнтованого виховання. Основна мета виховання – навчити жити у мінливому світі, допомогти знайти свій власний спосіб самореалізації, втілення своїх ідей, думок, почуттів. Педагогічним технологіям на засадах гуманно-особистісного підходу притаманна чітко виражена гуманістична спрямованість змісту. Педагогіка співпраці – це спільна освітня діяльність дорослих і дітей, заснована на взаєморозумінні, проникненні у внутрішній світ один одного, спільній рефлексії щодо результатів даної діяльності. Це постійне духовне спілкування вчителя і учня. Таким чином, духовною серцевиною справжнього, сімейного, гуманістичного виховання має бути виховання в дитині людини [92].

Гуманна педагогіка заснована на творчому пошуку системи співробітництва, акцентується на облагородження душі дитини, де знання виступають як необхідна умова творчості й інновації, творення блага, приймає дитину цілком такою, як вона є, сповнює вірою у можливості дитини, виявляє педагогічний оптимізм, виховує дітей самим життям, ґрунтується на діалогічній, суб'єкт-суб'єктній взаємодії; будування стосунків співпраці з дитиною на основі взаємної поваги, відданості, щироті. [160, с. 237].

Поради щодо створення гуманного освітнього процесу:

- занурте дитину в створені вами образи доброти, любові, краси, щирості та відданості, справедливості, поваги, співчуття;
- спрямуйте погляд дитини на свій внутрішній, духовний світ і допоможіть їй знайти та досягнути там свій шлях. свою місію, покликання, багатство духу;
- пробудіть у дитині почуття, завдяки яким проявляються та стверджуються шляхетні переживання і вчинки;
- розвивайте добромислення та прекрасномислення, добромовність, відповідальність за свої думки та за своє слово;
- навчіть дитину жити духовним життям у своєму внутрішньому світі: міркувати, бажати, уявляти себе героєм і здійснювати гідні вчинки, мріяти і творити;
- розвивайте в дітей волю, сміливість, самостійність, бажання говорити правду, бути уважним до думок інших;
- допоможіть дитині з'ясувати сенс поняття «совість» і жити за совістю [210].

Гуманний підхід до дитини полягає в тому, щоб бачити в ній людину, яка дорослішає, удосконалюється й підтримувати в ній прагнення ставати кращою. Щоб забезпечити розвиток дитини у дорослий світ, слід: поважати її гідність, визнавати її права на вибір поведінки, виявляти інтерес до неї, співчувати, співпереживати успіху чи невдачі; сприймати як індивідуальність, проголошувати її досягнення та достоїнства. Потрібно враховувати активний процес саморозвитку, з повагою ставитися до фактів виявлення дитиною своєї власної позиції в конфліктних ситуаціях, її свідоме намагання реалізувати свої можливості тощо [37].

Гуманна педагогіка має створювати умови для переживання дитиною почуття свободи, обираючи тактику вільного вибору. Відповідальність починається з усвідомлення своєї активної ролі в тому, що стосується власної особистості. Можливість вибору викликає відчуття, що людина сама може визначати своє життя. [27].

Психологи радять застосувати метод вільного вибору вже з двох років. Почуття вільного вибору, як зазначає Ш. Амонашвілі, постійно повинно супроводжувати дитину і в педагогічному процесі (на вибір дати тему для малювання, вірш для вивчення, задачу для розв'язання, але це зовсім не означає свободу дій). Гуманний підхід полягає в тому, щоб навчальний матеріал мав для учня особистісне значення, тобто щоб він хотів це вивчити, відчув у ньому потребу [155].

Педагогіка співпраці передбачає відкрите, довірливе, щире спілкування з дитиною. Якщо вчителю неприємна якась ситуація, необхідно тримати себе в руках й відверто сказати про своє невдоволення дитині за допомогою прийому «Я-повідомлення». Це допоможе налагодити емоційний контакт й домогтися бажаної поведінки. Якщо дитина запізнилася, можна сказати «Я дуже хвилювалася...», скоїла негативний вчинок: «Мені було так неприємно дізнатися про це». Потім дитина вчиться аналізувати і думати про наслідки, якщо вона зробить щось певним чином, то може засмутити когось з близьких і їй самій буде неприємно [216].

У кожному негативному вчинку, прояві девіантної поведінки є прихована зворотня сторона: нестача уваги, бажання самоствердитися, відстоювання своїх прав, справедливості, гідності тощо.

Таким чином, дитину слід учити адекватно проявляти свої емоції, спрямовувати їх в інше русло, перемикатись. Якщо дитину залишити з лихом наодинці, то емоція горя стане викликати страх і переросте у боягузтво. Якщо насміятися над дитиною, яка плаче, або бути байдужим до її сліз, вона відчуватиме сором, провину. Проте, коли дитина не вміє переживати, відчувати власний душевний біль, вона не навчиться розуміти біль іншого, співчувати йому [52, с. 73].

Тому слід дотримуватися діалогічного спілкування: вислуховувати дитину, намагатися зрозуміти її переживання; виявляти і проголошувати достоїнства дитини; пробачати помилки і слабкості дітей [157].

Саме у процесі взаємодії дитини і дорослого відбувається процес соціалізації дитини і адаптації її до умов життя у суспільстві. Тому це спілкування має ґрунтуватися на людяності, духовності, моральності. Основновоположним є безумовне сприйняття дитини, визнання її неповторності, турбота, що виявляється в позитивному, доброзичливому ставленні до неї. Безумовне сприйняття дитини означає також, що ми, дорослі, з повагою ставимося до будь-якого переживання дитини. Якщо у неї виникала емоція, зокрема й негативна, – образа, смуток, обурення, гнів, гордість – на це є причина, і вона має право на ці безпосередні переживання, а дорослому слід зрозуміти дитину розумом і прийняти душею. Дитина набирається розуму лише від тих людей, які її сприймають. Якщо дитину не сприймають, вона чинить опір кожному слову дорослого, і всі його зусилля не дають бажаних результатів [60, с. 155; 157].

Дорослий може допомогти дитині в ситуаціях емоційного напруження, коли дитина переживає якусь негативну емоцію. Дуже важливо знайти причину, усунути її, зменшити страждання, допомогти вийти з цього стану:

- разом із дитиною знайти шлях вирішення проблеми. Поставитися спокійно, поговорити, пригорнути до себе, торкнутися ніжно плеча;
- якщо дитина переповнена емоціями, дати висловитися, навіть поплакати;
- якщо напруження не спало, слід переключити увагу на те, що заспокоїть (малювати, розглядати книжку, дати м'яку іграшку, включити в гру дітей) [5].

У концепції гуманної педагогіки існує інший вимір педагогічного мислення – духовна спрямованість нагору, куди вчитель і дитина прямують разом, яка спирається на принципи щирої взаємодії вчителя з дитиною і являє собою сукупність цінностей, які втілюються в педагогічному процесі [183, с. 12].

Важливо сказати, що гуманна педагогіка не має сталих, випробуваних століттями чітких технік чи інструкцій. Але гуманна педагогіка вимагає від

вчителя великої внутрішньої роботи. Змусити дитину щось зробити, вкрай легше, аніж домовитись із нею про взаємодію [25, с. 146].

На основі усвідомлення гуманістичних цінностей кожен педагог розробляє свої власні інструменти гуманізації освітнього процесу. Вчителям необхідно враховувати досвід педагогічної практики свій і інших педагогів, аналізувати, здійснювати індивідуальний підхід до кожного учня для боротьби з виявленими проблемами, що вимагає від вчителя глибокого вивчення особливостей кожного учня (вивчати його погляди, інтереси, темперамент, характер, здібності, умови його життя) [202].

Моральною основою дитячої кооперації в системі Ш. Амонашвілі є здатність радіти успіхам інших, готовність прийти на допомогу, причому не тільки в межах свого колективу: старші діти допомагають молодшим, беруть над ними шефство. Цікавими методичними новаціями у цій концепції є:

- скасування оцінок за навчання у балах;
- недопустимість порівняння дітей між собою («він у нас найрозумніший, беріть із нього приклад» і под.);
- навчання одразу на кількох доступних учням рівнях, наприклад, читання можливе від знайомства з буквами для одних до біглого читання для інших;
- співучасть учнів у побудові уроку, у складанні завдань, утворенні власного підручника, в плануванні відповідей і под. [155, с. 12].

Принципи гуманної педагогіки Ш. Амонашвілі протиставляє традиціям «авторитарної» педагогіки, у яких педагогічне мислення зводиться до двомірності «заохочення – покарання»: якщо дитина вчиться і веде себе добре – заохочуємо, погано – караємо (Додаток А).

А. Макаренко формує «систему перспективних ліній». Вважав, що стимулює учнів «завтрашня радість». Спочатку слід організувати саму радість, покликати її до життя і встановити як реальність, а потім визначити близку, середню і далеку перспективи і вибудувати кроки задля її досягнення [23, с. 25].

Учителі мають час від часу інформувати батьків про успішність їхніх дітей. Але й тут варто діяти з позицій гуманістичної педагогіки, враховуючи індивідуальні особливості дітей та взаємини в родині. Ознайомлювати батьків з результатами навчальної діяльності дітей необхідно індивідуально. Успіхи дітей – це велика радість для батьків. Погані оцінки дитини, порушення норм поведінки в школі й поза нею викликають у батьків незадоволення, розчарування, гнів, ведуть до появи конфліктів у сім'ї. Наприклад, у Школі життя два рази на рік (наприкінці першого півріччя та в кінці року) батьки отримують пакети, які готують їм діти, вміст яких наочно говорить батькам про успіхи їх дітей. У пакети кладуться також характеристика на дитину стосовно її духовного, морального, особистісного розвитку [3, с. 236].

Ш. Амонашвілі казав, що «В оцінках зосереджена майже вся імперативна, тобто наказова влада традиційного навчання. Як би не старався вчитель не лякати учнів своїм контролем, перевіркою і оцінкою, не перетворювати оцінки в «знаряддя страху і покарання», а робити з них «педагогічний засіб спонукання учнів до активної самотійної роботи», як би не намагався він це робити в спокійній, доброзичливій обстановці, щоб учні не боялися і надмірно не хвилювалися, учень все одно буде повний неясних переживань, у яких змішані надія і страх. Дитина, яка на початку прагнула до оцінок у надії мати тільки найвищі, на своєму досвіді скоро переконається, як вони ускладнюють його життя» [4].

Необхідно створювати умови для того, щоб діти усвідомили величезну силу добрих почуттів, слів, думок, вчинків, власну відповідальність за свої вчинки та думки; допомагати учням пізнавати себе, свій внутрішній світ, осягати красу природи й відчувати її стан; розвивати у своїх вихованців інтерес до духовного життя, до філософствування, спостережливість, уважність, уміння давати точний і чіткий опис подій, природних явищ, людей; формувати в них уміння працювати самотійно, навички співпраці; заохочувати сміливість висловлю прагнути обмірковувати і ставити пізнавальні питання, бажання знати більше [128, с. 56].

Корисними в практичній діяльності будуть такі методи гуманної педагогіки:

1) метод домальовування. Яким би учень зараз не здавався нам, яким би він насправді не був, нам потрібно вірити, що в ньому закладений великий і прекрасний образ Творця. Тому ми повинні бачити учня не таким, який він зараз є, а таким, «яким він може стати по образу Божому». Якщо він хороший, то він повинен стати кращим, і ми, вдивляючись в нього, бачимо його не сьогоднішнього, а ніби перед нами стоїть він же, але завтрашній, більш досконалий і прекрасний;

2) метод нашіптування на вухо відповіді на питання. Якщо один учень сказав вголос відповідь, то завдання вже перестало існувати для інших. Тому кожному треба дати можливість розв'язати його. Відповідь на питання чи завдання повинна доставляти учневі «розкіш спілкування» з учителем. Таку розкіш спілкування дарує учням даний метод;

3) метод співавторства. Суть цього методу полягає в тому, щоб зробити учнів «співавторами» своїх підручників. Слід спонукати дітей робити свої книжечки з творами, малюнками, завданнями;

4) метод дослідницького пізнання. Слід давати дітям цікаві завдання, які будуть мотивувати їх до самоосвіти [49, с. 102–104].

Для покращення психологічного мікроклімату в класі, слід використовувати такі прийоми гуманної педагогіки [157]:

- красиве привітання з класом
- інтригуюча назва уроку
- лейтмотив
- синквейн
- використання притч, складання казок
- слова-подарунки
- уроки-подарунки
- домашні завдання подарунки
- ювілеї уроків

- «шептання на вушко відповідей та запитань»
- зумисна помилка вчителя, прохання про допомогу
- уроки доброти
- подяка учням за урок
- аплодисменти
- хвилинки відпочинку, релаксації
- аналіз уроку учнями
- використання атрибутів
- проведення дітьми фрагменту уроку
- зошити знахідок і відкриттів
- спільні справи
- співавторство, створення колективних книжечок
- прийом «обнадійливого співчуття» (слід завжди бути уважним до дитини, переживати невдачі кожної дитини й бути готовим прийти їй на допомогу)
- присідання до дитини (вчителю необхідно, щоб дитина була вище його, а не навпаки)
- Дні народження дітей (побажання в день народження, але не загальні фрази, а слова, які педагог хоче сказати тільки їй (йому). Доцільно в цей день присвятити уроки дитині)
- години прийому з особистих питань. Дати можливість дитині поділитися своїми думками, переживаннями, почуттями.
- використання навчально-пізнавальних ігор, створення проблемних ситуацій, ситуацій успіху, заохочення [194].

До засобів гуманістичного спілкування відносяться: мова, інтонація, емоційна виразність (здатна надавати різний зміст однієї і тій же фразі), міміка, поза, погляд педагога (можуть посилювати, доповнювати або спростовувати сенсфрази), жести (як засіб спілкування можуть бути як загальноприйнятими, тобто мати закріплені за ними значення, або експресивними, служити для

більшої виразності мовлення), мотивація учнів під час освітнього процесу (похвала, подяка, самооцінювання, рефлексія) [152, с. 259].

Дослідник проблем поведінкової активності педагог В. Кан-Калік пропонує дотримуватися певних загальних правил для оптимізації спілкування:

- до класу заходити бадьорим, упевненим, енергійним;
- загальне самопочуття в початковий період спілкування бадьоре, продуктивне, впевнене;
- наявний комунікативний настрій – яскраво виражена готовність до спілкування;
- енергійне виявлення комунікативної ініціативи, емоційної налаштованості на діяльність, прагнення передати цей стан дітям;
- створення в аудиторії потрібного емоційного настрою;
- здійснення органічного керування власним самопочуттям у проведенні уроку і спілкуванні з дітьми (рівний емоційний настрій, здатність до керування самопочуттям, незважаючи на несприятливі обставини, тощо);
- домагатися продуктивності спілкування;
- здійснювати керування спілкуванням (оперативність, гнучкість, відчуття
- власного стилю спілкування, вміння поєднувати спілкування з методом впливу);
- мова (яскрава, образна, педагогічно доцільна, висококультурна);
- міміка (енергійна, виразна, педагогічно доцільна);
- пантоміміка (виразна, адекватна жестикуляції, пластична, насичені емоційно жести).

Також він додавав, що «Часом через несформовані відносини руйнуються найкращі педагогічні прийоми, зазнають поразки найчудовіші методики, не спрацьовують сучасні технічні засоби навчання. Бо не відбулося «входження» особистості в особистість. Ось чому педагогічне спілкування треба будувати цілеспрямовано і послідовно» [90, с. 136–137].

Серед комунікативних емоцій виділяють: бажання ділитися думками, переживаннями, почуття симпатії, поваги до учасників спілкування і т. д. Саме наявність цих емоцій і потреби в їх переживанні свідчить про схильність до педагогічного спілкування [153, с. 49].

Педагогу слід підмічати зміни настрої дитини, бути не байдужим до її думок, почуттів, бажань. Також радіти тому, що виконала дитина, не бути байдужим: дивуватися, сміятися, роздивлятися, захоплюватися, а можливо обурюватися, хмуриться, сумувати [11].

Гумор у педагогічній, зокрема – викладацькій, діяльності може бути використано для пробудження інтересу до предмету, підвищення цікавості викладу матеріалу. Наведемо деякі приклади з досвіду роботи відомих педагогів. Так, у роботі А. Макаренка знаходимо таке висловлення: «Дуже багато чого залежить від того, як учитель уміє пожвавити свій урок» [203, с. 183].

Ш. Амонашвілі стверджує, що «Посмішка свідчить про життя, і якою ж буде школа, якщо вона не визнає посмішку, не насичує нею весь свій простір? Яка ж це буде педагогічна наука, для якої посмішка – несуттєве поняття? Посмішка олюднює життя, несе в нього світло. Без учительської посмішки гасне в житті учнів світло радості пізнання, тане любов і стремління. Учитель без посмішки – чужа людина серед учнів» [209].

В. Сухомлинський радив ніколи не втрачати почуття гумору, зустрічаючись із кожною дитячою витівкою. У статті «Гумор у духовному житті колективу» він пише: «Вихователь перестає бути вихователем, якщо вважає учня-пустуна своїм супротивником і ніби вступає з ним в єдиноборство» [50, 248].

Використання цих методів, прийомів і засобів дає можливість учителю налаштуватися на одну тональність з дітьми, стати для них близьким і зрозумілим, а цим спонукати їх розкритися перед педагогом, полюбити його, а значить і полюбити ту науку, яку вони разом освоюють. Без примусу й страху, а з радістю й захопленням дитина пізнаватиме усе те краще, що може дати їй наставник.

2.2. Гуманна педагогіка в контексті реалізації мети Нової української школи

17 липня 2011 року в Бушеті (Грузія) був підписаний створений з ініціативи академіка Ш. Амонашвілі у співавторстві з прихильниками гуманної педагогіки з Грузії, Росії, Дагестану, України, Литви, Латвії і Естонії «Маніфест гуманної педагогіки» як програмний документ, декларація Міжнародної асоціації гуманної педагогіки, урочисте звернення до педагогічної громадськості та прогресивних сил міжнародної спільноти з приводу існуючого стану справ у сфері освіти, необхідності оновлення підходів до виховання дітей нового покоління [119].

Прийняття важливого освітнього та суспільного документу було зумовлене негативними тенденціями, які мають місце у сучасному світі та освітньому просторі. Зокрема, необхідністю захистити від згубного, розбестливого впливу засобів масової інформації, від натиску аморальних комп'ютерних ігор і розваг, від поганих видовищ і поганий музики, від зазіхань дорослих, від політичних амбіцій влади.

У сучасних дітей живе спілкування поступово витісняється віртуальним, світ дитиною пізнається не самостійно, не від дорослих, а подається у відкритому доступі в мережі. На жаль, попри всю корисність Інтернету, там дуже багато аморальності і зла, яке поглинає сучасна молодь [186].

Суспільство і засоби масової інформації нещадно забруднюють дитяче спілкування лихослів'ям, лайкою, грубістю, хамством, дратівливістю, неповагою, безкультур'ям, що призводить до моральної деградації підростаючого покоління, жахаючої дитячої жорстокості, цинізму, знецінення сімейних цінностей, наруги над святинами свого народу [12, с. 4–5].

В «Маніфесті» зазначається: «В освітньому процесі молодь наполегливо відводиться від високих світоглядних цінностей, від пошуку сенсу життя та свого призначення, від поняття служіння ідеалам, від духовних запитів, від почуття совісті, обов'язку, відповідальності. Навчальні процеси та їхні формальні наслідки ставляться вище за виховні. З освітнього світу

витісняються завдання духовно-морального становлення молодих людей. Перетворюються на порожній звук поняття благородства та великодушності, добра і краси, загального блага і духовної досконалості, любові та відданості, батьківщини та загальнолюдських цінностей. Через засоби масової інформації, через Інтернет, через стандартизацію змісту освіти, через хибні педагогічні приписи молоде покоління готується для егоїстичного життя, але не заради захисту і розвитку самого життя, вдосконалення свого духовно-морального світу і ствердження загального блага» [119].

Якщо в освіті відбуваються будь-які дії без любові до дітей, чуйності та дбайливості до них, турботи про майбутнє людства, то все це породжує зло, призводить до негативних наслідків. Насторожує те, що ніколи не було такої страшної кількості дітей-бомжів, безпритульних та покинутих дітей, дітей правопорушників, стільки наркоманів, курців, алкоголіків серед дітей і молоді; такої жахливої кількості дитячих суїцидів, національної і релігійної ворожнечі серед молоді; агресії дорослих проти дітей; ніколи не допускалася до дітей порнографія, і не було такого розгулу дитячої проституції, підпільного бізнесу торгівлі дітьми як зараз. Тож питання морально-духовного розвитку особистості на сьогоднішній день дуже актуальне і потребує вирішення [119; 13, с. 189].

Тому перед нами стоїть завдання розкрити світ істини і добра, спрямувати на життєвий шлях, показати все багатство внутрішнього світу людини, щоб зберегти на майбутнє важливу якість – людяність. Тому сучасне суспільство має бути спрямованим на виховання високоморального покоління. Гуманна педагогіка своїми принципами й суттю безумовно відповідає ідеям реформування сучасної освіти.

Саме в школі формується особистість, закладається світогляд, громадянська позиція та професійні якості. Школа для дитини – це не просто дім знань із предметів, а дім, де дають освіту для життя і, де проходить значна частина цього життя. Тому школа для дітей має бути джерелом натхнення та

підтримки у розкритті здібностей. Вона повинна стати «Школою радості», навчити дітей цінувати життя, розкрити моральні цінності [14, с. 5; 144].

На сьогодні, досить актуальним є питання гуманізації освітнього середовища, створення школи, яку б діти відвідували з задоволенням. Концептуальні засади реформування середньої освіти проголошують збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, створення навчально-предметного середовища, що в сукупності забезпечують психологічний комфорт і сприяють вияву творчості дітей [142 с. 73].

Усі діти заслуговують навчатися у такому середовищі, де забезпечуються їхні потреби: базові, навчальні, додаткові (для дітей з особливими освітніми потребами). Також важливо організувати освітнє середовище, яке стимулюватиме розвиток творчої особистості, упевненості у собі, високо моральності, забезпечуватиме можливостями робити власний вибір, розвивати нові та удосконалювати наявні практичні навички, отримувати нові знання, закликатиме займатися самоосвітою, розвивати позитивне ставлення до інших та здатність діяти на благо людству. У освітньому середовищі має бути діяльність ініційована як вчителем, так і самими уянями [143, с. 61].

Відповідаючи на питання про зміст поняття «гуманна педагогіка», Ш. Амонашвілі каже: «Ця педагогіка сприймає дитину такою, як вона є, погоджується з її природою. Вона бачить у дитині її безмежність, усвідомлює її космічність і веде, готує її до служіння людству протягом усього життя. Вона затверджує особистість в дитині шляхом виявлення її свободної волі й будує педагогічні системи, процесуальність яких визначає любов учителя, оптимізм, високо духовна моральність. Вона заохочує педагогічну творчість і закликає до педагогічного мистецтва» [2, с. 83].

Принципи гуманної педагогіки Ш. Амонашвілі протиставляє традиціям «авторитарної» педагогіки, у яких педагогічне мислення зводиться до двомірності «заохочення – покарання»: якщо дитина вчиться і веде себе добре – заохочуємо, погано – караємо. У концепції гуманної педагогіки існує інший

вимір педагогічного мислення – духовна спрямованість нагору, куди вчитель і дитина прямують разом [183].

Школа Життя, наголошена в концепції гуманної педагогіки, веде дитину через осягнення цінностей свого народу, своєї нації, своєї країни, Батьківщини до осягнення загальнолюдських цінностей; через розвиток почуття громадянськості до відчуття планетарної співпричетності [111].

Пріоритетне значення у розбудові нової школи має завдання щодо формування в учнів системи загальнолюдських цінностей – морально-етичних (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей) та соціально-політичних (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність) [142, с. 119].

У Концепції Нової української школи зазначен цінності, що, в свою чергу, рекомендовані Європейським парламентом та Радою Європи, і містять 24 риси і чесноти, що їх визнали пріоритетними понад 50 країн світу. Це: креативність, цікавість, критичне мислення, любов до навчання, мудрість, відвага, наполегливість, чесність, енергійність, любов, доброта, соціальний і емоційний інтелект, співпраця, справедливість, лідерство, вміння пробачати, скромність, розсудливість, самоконтроль, поцінування краси, вдячність, оптимізм, гумор і віра (за класифікацією М. Селігмана і К. Петерсона) [142, с. 46].

Заступник міністра освіти і науки П. Хобзей наголосив: «Нова українська школа – це не тільки компетентнісний підхід до навчання, це і формування цінностей, на основі яких виробляються ставлення до чого-небудь. Треба по-людськи ставитись, поважати людей – усіх. Бо якщо не зміниться ставлення, то й довіри не буде» [63].

У гуманній педагогіці значна роль відводиться особистості педагога. Так як педагог є авторитетом для дитини, він має уособлювати той ідеал суспільства, який прагнуть виховати у майбутнього покоління. Тому, аби

виховати високоморальних людей, педагоги повинні створити гуманістично спрямоване освітнє середовище та бути для учнів взірцем для наслідування й своїм прикладом надихати і зацікавлювати дитину. Учні бачать ці прояви і спочатку наслідують їх несвідомо, а потім поступово набувають досвід гуманного ставлення до людей. Тому дуже важливо, щоб вчителі повною мірою розуміли свою роль як еталона висококультурної особистості та носія морально-етичних норм [128; 141, с. 88].

Тож для здійснення мети нової української школи вчитель повинен не тільки володіти знаннями, але й уміти проникати у внутрішній світ дитини, психологічно підтримувати, формувати особистість, виявляти творчість, терпіння, здатність до самовдосконалення, слугуючи еталоном, який надихне своїх учнів на найкращі прояви своїх можливостей [62, с. 34].

Особистість вчителя також відіграє вагому роль у формуванні психологічно безпечного середовища. Дуже важливо, щоб вчителі повною мірою усвідомлювали, що від них залежить благополуччя, психологічний комфорт учнів та навіть стан здоров'я, формували бажану модель поведінки, створювали гуманістично орієнтоване освітнє середовище, дотримувалися демократичного стилю спілкування, морально-етичних норм у спілкуванні з іншими. На сучасному етапі школа ставить за мету виховання високодуховної особистості, упевненої у собі, здатної до самоосвіти, саморефлексії [120].

Освітнє середовище, де дитина проводить більшу частину дня має бути безпечним, зокрема психологічно, комфортним, затишним, щоб вона відчувала себе в ній значущою, почутою, захищеною, щоб дитина відвідувала школу з радістю і могла розкрити й реалізувати свої здібності. Освітній процес має перетворитися на захопливу, творчу спільну діяльність. Тому учні мають робити власний вибір, розвивати нові та удосконалювати наявні практичні навички, отримувати нові знання, зміцнювати своє позитивне ставлення до інших. Участь дітей в організації середовища класу допомагає сформувати у них почуття відповідальності, самовизначення, і того, що класна кімната належить саме їм. Такі можливості для вибору вчителі можуть легко знайти

впродовж навчального дня – це вибір учнями навчальних матеріалів, підходу до розв’язання проблеми, місця за столом, де вони хочуть працювати та ін. [39].

Саме освітнє середовище формує у дитині певну поведінку. Якщо в освітньому середовищі взаємодія відбувається на засадах гуманної педагогіки, то це сприяє уникненню конфліктів, булінгу, психосоматичних хвороб тощо.

Крім того, змінюється підхід вчителя до учнів, який має стати для них другом, партнером, порадиником, тренером, тьютором, модератором та фасилітатором. Вчитель фасилітатор – той, хто підтримує і мотивує дитину в її навчальній діяльності через педагогічну співпрацю, допомагає, надихає. А вчитель-тьютор – той, хто індивідуально працює з інтересом дитини – виявляє освітні запити, проектує освітню діяльність, організує рефлексію, проектує наступні кроки дитини в освіті [198].

На сьогодні актуальним питанням є зміна стосунків між учнем і вчителем, які позитивно впливають на освітнє середовище. Взаємини мають будуватися на діалогізмі, взаємній довірі, повазі, підтримці, активній співпраці. На цих засадах відбувається удосконалення технологій й методів навчання, заснованих на співпраці, активній участі дитини в навчанні: інтерактивні технології, організація дослідної роботи, стимулювання самоосвітньої діяльності учнів, метод проектів, діалогічні методи, стимулювання висловлювання власних думок, створення проблемних ситуацій, впровадженні методів самооцінки і взаємоперевірки [80, с. 122]. У зв’язку з вищевикладеним нове освітнє середовище має бути розвиваючим, мотивуючим і для учителя, і для учня, мати новітнє інформаційно-комунікаційне оснащення [56].

Реформування початкової школи передбачає оновлення змісту освіти, який ґрунтується на формування компетентностей задля успішної самореалізації в суспільстві; врахування потреб школярів в освітньому процесі, тому обстоюється принцип дитиноцентризму; важливим компонентом виступає наскрізний процес виховання задля формування цінностей; важливим є педагогіка партнерства учнів, учителів й батьків [143, с. 56].

У концепції окремо акцентовано увагу на упровадження особистісно-орієнтованої моделі освіти, заснованої на ідеології дитиноцентризму—максимальному наближенні навчання і виховання конкретної дитини до її сутності, здібностей і життєвих планів [18, с. 19]. Також важливо зберегти радість дитинства, тому навчання проводиться в ігровій, діалогічній, дослідницькій, проектній діяльності, змінюється підхід до оцінювання, щоб психологічно не завдавати шкоди дитині, до змісту і форм навчання. Дитина взаємодіє і з дорослими і з дітьми у процесі навчання і таким чином соціалізується.

В основі концепції «Нової української школи» лежить принцип гуманізації, утвердження людської гідності, партнерство [142, с. 68]. Але й має бути розумна вимогливість вчителя, бо вимогливі й справедливі вчителі мають найбільшу повагу та довіру серед учнів. Гуманна педагогіка допоможе створити сприятливі умови в освітньому процесі для самореалізації та становлення особистості, налагодити тісні зв'язки з учнями та їхніми батьками, створити в закладі освіти позитивний мікроклімат.

Важливим чинником, який суттєво може вплинути на гуманізацію освітнього процесу є партнерство, яке повинне поліпшити співпрацю між усіма учасниками освітнього процесу [56]. Її основу становлять суб'єкт-суб'єктні стосунки, партнерське спілкування, взаємодія та співпраця між педагогом, учнем і батьками, які об'єднані спільними цілями та прагненнями, є добровільними й зацікавленими рівноправними учасниками освітнього процесу, відповідальними за результат. Метою педагогіки партнерства є створення гуманного суспільства, вільного від тоталітаризму і офіціозу [143, с. 58].

Педагогіка партнерства (співробітництва) будується на засадах рівності, діалогу, співпраці, прийняття, спрямована на взаєморозуміння, довіру, єдність інтересів і прагнень, особистісний розвиток школярів і реалізується шляхом спільної діяльності, співтворчості, співпраці усіх учасників освітнього процесу (співробітників школи, дітей, батьків та суспільства) [92].

Місія нової школи полягає в допомозі розкриття та розвитку здібностей, талантів і можливостей кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками. За педагогікою партнерства учень – добровільний і зацікавлений соратник, однодумець, рівноправний учасник освітнього процесу, турботливий і відповідальний за його результати. [142, с. 59].

Тому важливо звертатися до індивідуального (суб'єктивного) досвіду кожної дитини, враховувати її потреби, інтереси, бажання, виявляти індивідуальні здібності кожної дитини, розвивати їх, ініціювати допитливість дитини, стимулювати прояви позитивної поведінки. А це передбачає стимулювання позитивних інтелектуальних почуттів, вибору учнями навчальних завдань та спонукання їх до самооцінки, самопізнання і самовдосконалення в різних видах діяльності [140, с. 89].

Реформа передбачає зміни до оцінювання навчальних досягнень учнів, рекомендовано впроваджувати формувальне оцінювання навчальних досягнень учнів. Так як контрольні здебільшого зосереджуються на тому, щоб виявити що не знають чи не вміють робити учні, а необхідно зосередитися на протилежному – що знають і що вміють робити учні. Необхідно робити акцент на вербальне оцінювання учнів, описувати динаміку кожного учня окремо, його успіхи, давати рекомендації. Оцінки не слід оголошувати, це особиста інформація для учня і батьків. Корисною технологією оцінювання у початковій школі, є технологія портфоліо – це спеціально спланована та організована індивідуальна добірка матеріалів і документів, яка демонструє зусилля, динаміку і досягнення учнів у різних сферах [142; 49, с. 32].

Як бачимо, сутність педагогіки партнерства полягає в демократичному та гуманному ставленні до дитини, забезпеченні їй права на вибір, на гідність, на повагу, права бути такою, якою вона є, а не такою, якою хоче її бачити вчитель. Сучасне освітнє середовище вимагає нового підходу у взаєминах між учнями, батьками, учителями, які мають ґрунтуватися на взаєморозумінні, взаємоповазі та творчому співробітництві. Також мають бути створені умови для повноцінного розвитку і реалізації особистості дитини. Важливим постає

особистісне спілкування (підтримка, співпереживання, утвердження людської гідності, довіра); зумовлює використання особистісного діалогу як домінуючої форми навчального спілкування, спонукання до обміну думок, вражень, моделювання життєвих ситуацій; включає спеціально сконструйовані ситуації вибору, авансування успіху, самоаналізу, самооцінки, самопізнання [102].

Педагогіка партнерства ґрунтується на засадах толерантності, що означає доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих і навколишніх подій. Структура толерантної особистості базується на основних структурних компонентах: когнітивному (знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, що є результатом набуття індивідуального досвіду); емоційному (емоційні стани, які передують виникненню поведінкового компоненту, сприяючи систематизації знань і появі певної поведінки); поведінковому (призводить до актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій та етнічних цінностей) [92; 103].

Принципи партнерства в педагогіці є такими:

- повага до особистості;
- доброзичливість і позитивне ставлення;
- довіра у відносинах;
- діалог – взаємодія – взаємоповага;
- розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків);
- принципи соціального партнерства (рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей) [142, с. 60].

Педагогіка партнерства ґрунтується на таких ідеях:

- навчання без примусу (Ш. Амонашвілі, В. Сухомлинський, С. Лисенкова, В. Шаталов) полягає в тому, що засоби примусу і покарання відкидаються, а освітній процес виникає на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії, засадах гуманності, комунікативності, ціннісного сталення я до дитини. Крім того вчитель повинен володіти знаннями про дитячу психологію, засади гуманної педагогіки, володіти прийомами мотивації.

– ідея важкої мети (С. Лисенкова, В. Шаталов) передбачає постановку перед учнями складної мети, але вчитель має мотивувати дітей і весяти впевненість у її досягненні, підбадьорювати під час труднощів. Реалізується шляхом роботи у творчих групах, проектною діяльністю тощо;

– вільний вибір (Ш. Амонашвілі, І. Волков, С. Лисенкова, В. Шаталов) полягає у наданні дитині права вибору (обирати завдання, задачу, тему твору). Педагог має спиратися на демократичні цінності, знаходити спільну мову дитини і розуміти й поважати її вибір;

– ідея випередження (І. Волков, С. Лисенкова, Б. Нікітін, В. Шаталов) полягає у включенні в програму більш складного матеріалу і вивчанні заздалегідь складних тем, закладаючи перспективи на подальші уроки. Вимагає від педагога прогностичності, стратегічного бачення педагогічної діяльності, відповідальності;

– ідея великих блоків (І. Волков, І. Іванов, В. Шаталов, М. Щетинін) ґрунтується на тому, що у великому за обсягом блоці матеріалу легше встановити логічні зв'язки, виокремити головну думку, поставити та розв'язати проблему. Педагог має глибоко знати матеріал, уміти систематизувати, інтегрувати навчальний матеріал;

– ідея відповідної форми (І. Волков, Є. Ільїн, В. Шаталов) закладається у відповідності форми навчання і предмету. Педагог має бути ерудованим, креативним, відкритим, здатним до творчого осмислення освітнього процесу, володти інтерактивними технологіями;

– ідея опори (Є. Ільїн, І. Іванов, С. Лисенкова, В. Шаталов) полягає у тому, що отримані знання учні закодовують і запам'ятовують у вигляді опорних знаків (символів, схем, таблиць, слів, мнемотехнічних виразів тощо), за допомогою ейдетики. вимагає від вчителя і учнів творчого осмислення матеріалу, уміння аналізувати, виділяти головне;

– інтелектуальне поле класу (І. Волков, С. Лисенкова, В. Шаталов, М. Щетинін) передбачає створення спільних життєвих цілей та цінностей у

класі, для розвитку здібностей та нахилів, творчості кожної дитини в діяльності;

– самоаналіз (Ш. Амонашвілі, Є. Ільїн, І. Іванов, В. Караковський, В. Шаталов, М. Щетинін) має на меті колективний аналіз та оцінювання діяльності кожного учня окремо, передбачає застосування рефлексії, емпатії, здатності аналізувати та розуміти власні дії, передбачати наслідки [102].

Задля досягнення мети партнерства необхідно дотримуватися єдності дій педагогів і батьків, формувати гуманістично орієнтоване освітнє середовище, спиратися на морально-духовні цінності, стимулювати ініціативність, відповідальність за спільний результат, підвищувати педагогічну культуру батьків, регулярно спілкуватися, обмінюватися думками, ідеями, спільно вирішувати проблеми [214].

Як інструменти педагогіки партнерства можна використовувати цікаві й захоплюючі розповіді, відверті бесіди, заохочення творчих успіхів, особистий приклад, зустрічі з цікавими людьми, родинні свята, екскурсії, флеш-моби, створення проблемних ситуацій та спільний пошук рішень, спільні суспільно корисні справи, благодійні акції, інтерактивні технології, особистісно орієнтовані технології, науково-дослідні методи, методи самооцінки і взаємоперевірки, метод проектів, діалогічні методи тощо. Зокрема, ранкові зустрічі дають педагогам можливість навчити дітей взаємній повазі та позитивному ставленню один до одного, сприяти формуванню цілісного колективу. Адже саме педагогіка партнерства дозволяє нам успішно будувати стосунки з оточуючими, оскільки без взаємодії з іншими людьми, без розуміння своїх та їхніх почуттів неможливо досягти спільних цілей. Діалог і багатостороння комунікація між учнями, учителями та батьками має змінити односторонню авторитарну комунікацію [127, с. 179; 212].

Необхідно створювати умови для того, щоб діти усвідомили величезну силу добрих почуттів, слів, думок, вчинків, власну відповідальність за свої вчинки та думки; допомагати учням пізнавати себе, свій внутрішній світ, осягати красу природи й відчувати її стан; розвивати у своїх вихованців інтерес

до духовного життя, до філософування, спостережливість, уважність, уміння давати точний і чіткий опис подій, природних явищ, людей; формувати в них уміння працювати самостійно, навички співпраці; заохочувати сміливість висловлю прагнути обмірковувати і ставити пізнавальні питання, бажання знати більше [92].

Тому у своїй діяльності вчителю потрібно звернути увагу на шкільне освітнє середовище як простір дитинства, який будується на засадах прийняття, рівності, діалогізму, співрозвитку. Також педагогу потрібно переосмислити свою роль в освітньому процесі, оновити професійне мислення, зосередити свою увагу на самоосвіті, систематичному аналізі власної педагогічної діяльності, відстеженні результативності своєї роботи тощо. У професійному становленні і забезпеченні психологічного комфорту допоможе гуманна педагогіка [13, с. 183].

Отже, у реформуванні освіти гуманізація посідає найважливіше місце, бо не можливо без поваги, взаєморозуміння і підтримки досягти мети нуш. Задача вчителя любити кожну дитину, сприймати її такою як вона є, розуміти її потреби, цікавитися внутрішнім світом, надихати, бути достойним прикладом, створити сприятливі умови для розвитку і становленні особистості, підтримувати, любити, поважати і цінувати їхню неповторність. Кожен педагог має турбуватися про долю свого вихованця і про майбутнє суспільства в цілому, намагаючись змінити світ на краще, в першу чергу своїм прикладом. У цьому на нашу думку і полягає олюднення освітнього процесу [134, с. 54].

2.3. Дослідження явища гуманізації в освітньому процесі

У зв'язку з проблемою гуманізації педагогічного спілкування, проведено дослідження на базі Національного університету «Чернігівський колегіум», Чернігівського колегіуму №11 та Куликівського ЗЗСО І-ІІІ ст., з метою дослідити рівень сформованості гуманних стосунків між учителями та учнями початкових класів. Дослідження в себе включає:

- спостереження за характером педагогічного спілкування на уроках у перших класах, з метою виявлення способів реалізації учителями гуманних принципів;
- аналіз щоденників спостережень з педагогічної практики студентів;
- інтерв'ювання у першому класі та анкетування у третьому і четвертому класах, з метою визначення впливу гуманізації педагогічного спілкування на психологічний мікроклімат у класі;
- анкетування вчителів з метою виявлення рівня гуманізації педагогічного спілкування на уроках.

Для дослідження характеру педагогічної взаємодії між вчителем і учнями в практиці роботи сучасної початкової школи нами було проведено анкетування вчителів та учнів початкової школи та здійснено спостереження на освітнім процесом в школах. Були розроблені анкети (Додаток Б, В).

Анкета для вчителів складалася з 10 питань тестового та пояснювального характеру (Додаток Б). Анкета для учнів 1–4 класів складалася з 13 питань тестового та пояснювального характеру (Додаток В). У першому й другому класах було проведено інтерв'ювання, у третьому і четвертому класах – анкетування.

Групу досліджуваних склали 16 вчителів початкової школи, 46 студентів факультету початкового навчання та 90 учнів початкових класів.

Анкетування вчителів показало наступні результати.

Серед опитаних учителів на питання: «Як саме Ви реалізуєте принцип гуманізму в освітньому процесі?», дали такі відповіді: «Намагаюсь в кожній дитині побачити і розкрити її найкращі риси, здібності, тощо», «Сприймаю кожного учня таким яким він є», «Проявляю повагу і любов до кожного учня», «Ставлюся до кожного учня з повагою і терплячістю», «Учуся прощати, розуміти, допомагати, милувати, терпіти, любити, у всіх бачити добро», «Шляхом індивідуального підходу; реалізації принципу «дитиноцентризму» у освітньому процесі», «Враховую індивідуально-психологічні особливості учнів, прислуховуюсь до думок учнів, створюю умови для розкриття творчих проявів

дітей», «Будую відносини на основі взаємоповаги до особистості один одного», «Повагою до особистості дитини, вияві довіри, доброти, у співчутті, діалогічному спілкуванні», «Дружнім ставленням до учнів». Педагоги в цілому намагаються реалізувати принцип гуманізму різними способами. Вони дотримуються індивідуального підходу, люблять дітей, поважають їх.

Учителі зазначили в анкетах, що дивитися на світ під кутом зору учнів їм допомагають:

– власний життєвий досвід («важливо завжди пам'ятати своє навчання в школі, коли ми всі були дітьми: що ми на той час відчували і як би хотіли, щоб усе було», «допомогою в цьому стала моя сім'я, в якій я була найстарша: я зважаю на поведінку під час зростання, реакції на оточуючий світ молодших братиків і сестрички – ця сімейна практика стала в нагоді в роботі з учнями», «у мене троє дітей, тому для мене це дуже легко»);

– світоглядні джерела («особливим внеском і допомогою в мою роботу вчителя і в моє проникнення до душі учня є Біблія та духовні притчі»);

– наукові джерела з педагогіки, психології, філософії («великою допомогою для розуміння учнів, дітей, взагалі людини і її внутрішнього світу є книги, які висвітлюють і досліджують характер, думки, почуття», «мені допомагають знання у галузі вікової психології, методики»);

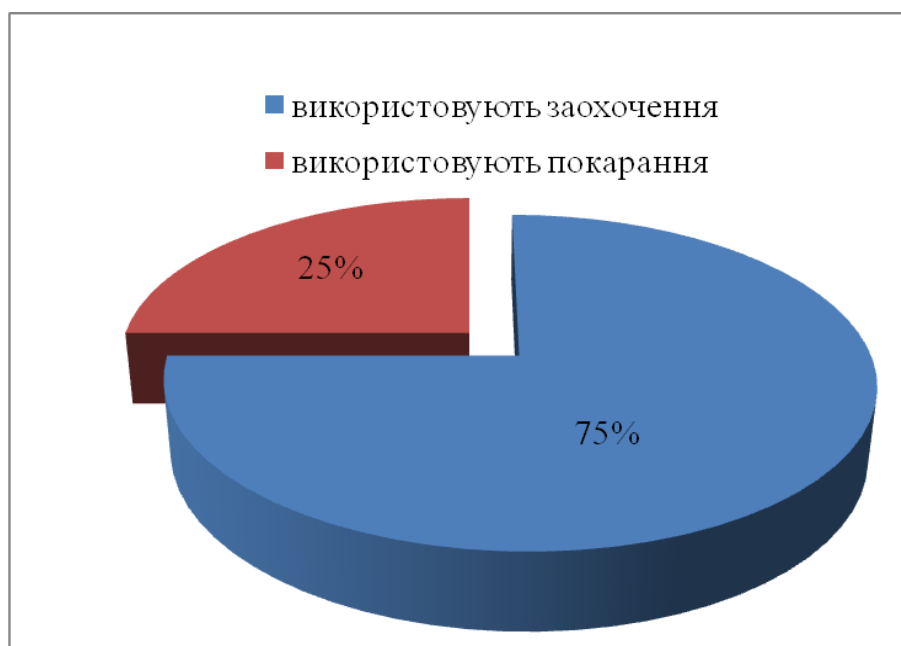
– сучасні книги, журнали, інтернет-спільноти в соціальних мережах («мені допомагають надихаючі вислови про дітей і дитинство, життєві історії, які змушують задуматися над своїм ставленням до проблем у стосунках з дитиною», «у Фейсбукці є декілька груп, у яких регулярно публікують поради щодо спілкування з дітьми, вирішення різних проблем», «мені подобається художня література, яка занурює у світ дитинства і пригод, а також сучасні книги з виховання дітей»

– щоденні педагогічні спостереження за учнями («у цьому мені допомагає спілкування з дитиною, пізнання її з кожним днем, «мені допомагає розуміння індивідуальності та неповторності кожної дитини»).

Деякі респонденти зазначили, що «іноді важко зрозуміти, бо незавжди співпадають погляди з новим поколінням», «часто не розумію деякі сленгові слова й сучасну моду на музику, одяг тощо». Отже, деяким учителям хоч важко дивитися на світ під кутом зору дитини, але вони застосовують різні способи. Не дивлячись на труднощі, намагаються самовдосконалюватися.

Результати питання «Які методи і прийоми стимулювання учнів частіше використовуєте у своїй практиці?» подані у діаграмі (Рис. 2.3.1.)

Рис. 2.3.1. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання: «Які методи і прийоми стимулювання учнів частіше використовуєте у своїй практиці?»

Результати показують, що деякі педагоги, все ж таки застосовують покарання – досить суперечливий метод, який не має відношення до гуманної педагогіки, так як її завданням є не покарати, а донести до серця дитини істину.

Використовують такі методи й прийоми : «створення ситуацій успіху», прийом «завтрашньої радості», прохання, доручення, розуміння, підтримка, подяка, похвала, заохочення, бесіда (як індивідуальна так і групова), переконання, приклад, вимога, схвалення, порада, нагорода грамотами, подарунками, приємні бонуси, підбадьорення, метод пізнавальних ігор і створення ситуації новизни, опори на життєвий досвід учнів, стимулювання обов'язку і відповідальності у навчанні.

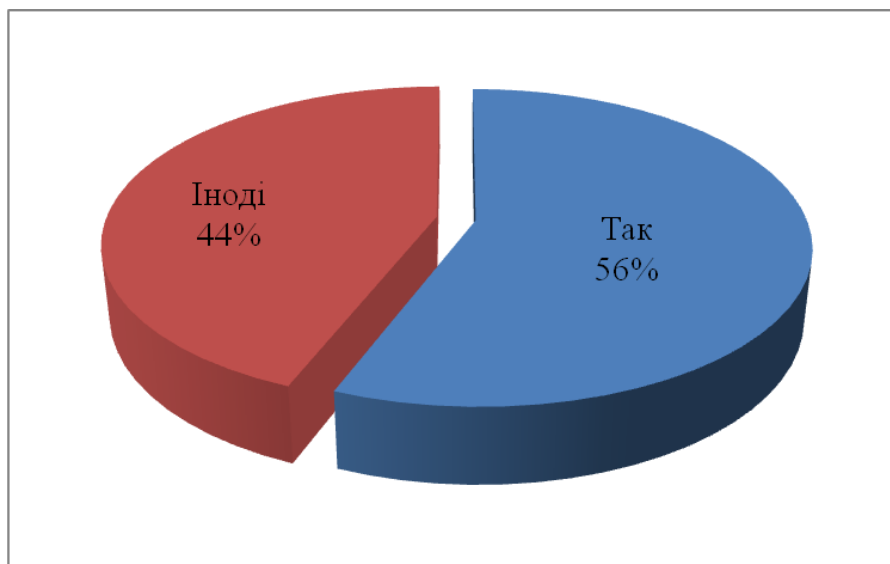
Деякі вчителі зазначають: «Заохочую нетрадиційними методами, підвищую мотивацію ігровими та казковими формами», «Використовую заохочення, розуміння, підтримку», «Намагаюся зробити так, щоб кожна дитина побачила свій прогрес».

Ми помітили, що педагоги використовують більше загальновиховних методів стимулювання позитивної поведінки, ніж з теорії гуманної педагогіки, що свідчить про те, що вчителі не ознайомлені з основами гуманної педагогіки, її особливостями, методами, прийомами, засобами.

На питання «Чи надаєте Ви можливість учням зрозуміти, що бачите їх сильні, позитивні сторони незалежно від успіхів у навчанні?», відповіли 100% – так.

Тобто вчителі усвідомлюють важливість поваги до особистості дитини. Усі опитані педагоги згодні з тим, що слід виділяти позитивні сторони у дитині.

Результати питання «Чи потрібно прислухатися до бажань учнів щодо методів проведення уроків?» подані у діаграмі (Рис. 2.3.2.)

Рис. 2.3.2. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання: «Чи потрібно прислухатися до бажань учнів щодо методів проведення уроків?»

Значна частина учителів вважають, що тільки іноді слід прислухатися до бажань учнів щодо методів проведення уроків, інші все ж таки дотримуються того, що слід це робити, що й стверджує теорія гуманної педагогіки.

На питання «Від чого (кого) залежить, на Вашу думку інтерес учня до знань і предмету?», відповіли: «Від уміння вчителя зацікавити дитину», «Від учителів, батьків, уміння слухатися», «Від учня, учителів, батьків, оточення; від рівня психологічної готовності до школи, рівня мотивації, самооцінки учня», «Від виховання в сім'ї», «Від учителя, від форм та методів», «Від бажання вчителя донести учнем знання», «Від того, як вчитель зумів налаштувати і полюбити дітей», «Від усвідомлення учнем важливості предмета», «Від професійності вчителя, від уміння зацікавити своїм предметом», «Від того, як предмет подається дітям», «Від цікавості і доступності інформації», «Від бажання дитини вчитися», «За мою практику, я дослідила те, що на інтерес учня до предмету і навчання є батьки дитини, а також атмосфера сімейна, де проживає дитина (якщо самі батьки не зацікавлені в дитині і її навчанні, якщо дома негаразди і напружена атмосфера – навчання сходить нанівець. Коли ж навпаки дитина відчуває, що її люблять, що батьки зацікавлені в ній, як в особистості, і заохочують її навчатися, то, звісно, такій дитині буде легше навчатися і в неї буде більший інтерес до здобуття знань). Також це залежить від характеру самої дитини (тут важливо розуміти кожного, якщо дитина сором'язлива і тиха, важливо запитувати, що вона бажає, які в неї розуміння того чи іншого, якщо учень активний, його енергійність потрібно з терпінням і заохоченням направляти в правильне русло навчання. Також залежить багато від самого вчителя, а саме – як він проводить свій урок – якщо це буде монотонна лекція, то учні одразу ж зрозуміють, що вони не цікаві як особистості вчителю по його поведінці, то звичайно, в учнів не буде такого інтересу до навчання й до самого вчителя».

Відповіді учителів показують, що на інтерес учня до навчання впливає досить багато факторів, зокрема особистість вчителя і гуманне ставлення зі сторони школи та сім'ї.

Результати твердження «Ваші контакти з учнями передусім являють собою...» подані в діаграмі (Рис. 2.3.3.)

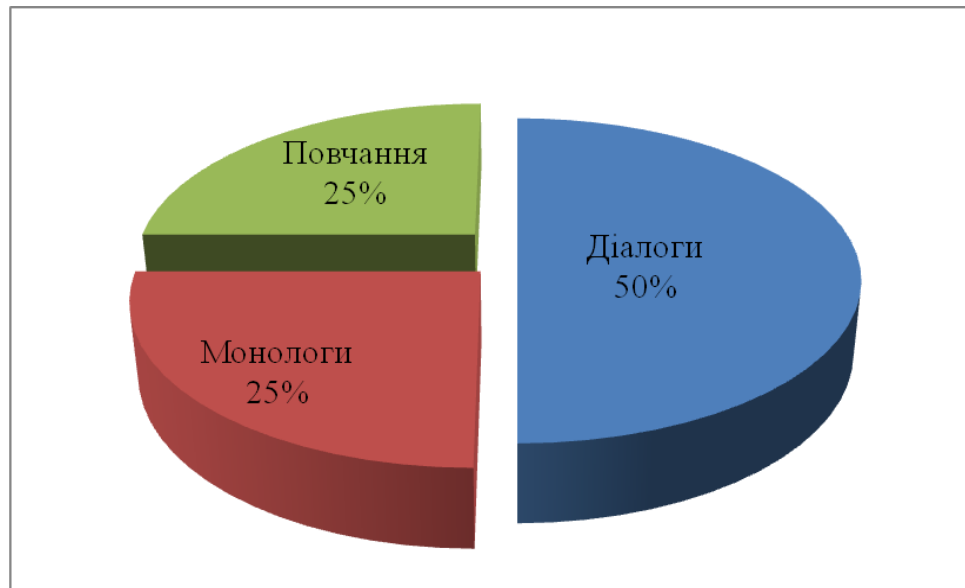

Рис. 2.3.3. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання:

«Ваші контакти з учнями передусім являють собою...»

Половина з опитаних учителів дотримуються суб'єкт-суб'єктної взаємодії, забезпечуючи спілкування з учнями через діалог. 25% – обрали повчання, яким не слід зловживати, інші 25% монологи. За принципами гуманної педагогіки дитина має сама дійти до висновків, через доброзичливий діалог, а не пасивно слухаючи.

Результати питання: «Ви надаєте можливість учням зрозуміти, що бачите їх сильні, позитивні сторони незалежно від успіхів у навчанні?» (рис. 2.3.4.).

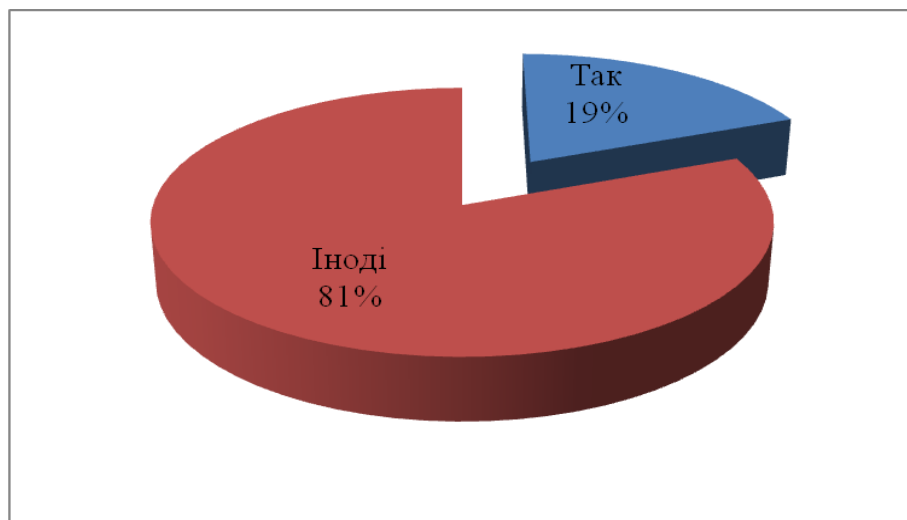

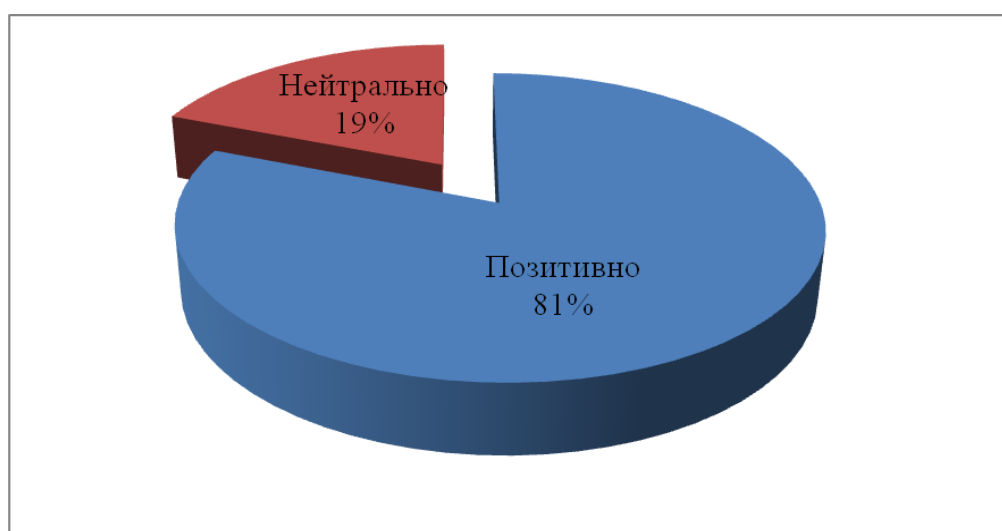
Рис. 2.3.4. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання:

«Ви надаєте можливість учням зрозуміти, що бачите їх сильні, позитивні сторони незалежно від успіхів у навчанні?»

Як бачимо вчителі лише іноді вважають за необхідне показувати учням, що їх поважають, сприймають, коли вони особливо цього потребують. Не треба ні при яких обставинах закриватися і віддалятися від дитини, навіть, якщо у неї щось не входить, треба підтримувати і надихати на самовдосконалення.

Результати питання «Якими способами Ви намагаєтеся показати, що поважаєте учнів, розумієте їх? Чи робите Ви це навіть тоді, коли не повністю схвалюєте їхні вчинки?», показало те, що учителі намагаються проявити свою повагу до учнів гуманними способами. Дані такі відповіді: «Завжди стараюсь спокійно і справедливо розібратись в будь-якій конфліктній ситуації», «Любов'ю, розумінням, співчуттям, умінням усе пробачати», «Заохоченням, похвалою (навіть, коли щось не вдається)», «Вислуховую, разом робимо висновки, разом роздумуємо, як правильно і справедливо, разом приходимо в розмові до єдиною думки. Коли навіть дитина робить негативні вчинки, всеодно вона не втрачає мого ставлення до неї як людини, такі моменти ми вирішуємо після уроків».

Результати питання: «Як Ви ставитесь до впровадження педагогіки партнерства?» (рис. 2.3.5.).

Рис. 2.3.5. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання: «Як Ви ставитесь до впровадження педагогіки партнерства?»

Більшість респондентів позитивно ставляться до нововведень, зокрема до педагогіки партнерства: «Це сприяє зближенню учнів, батьків, вчителів», «Діти мають бути повноправними учасниками процесу, має здійснюватися суб'єкт-суб'єктна взаємодія», «Постійно співпрацюю з усіма колегами і залучаю батьків і громадськість». Хоча деякі не вбачають в цьому необхідності, вважають – це не завжди доречним, що свідчить про необізнаність в данному питанні. Бо партнерство – ключове в освітньому процесі, так як відбувається тісна взаємодія, співпраця, будуть формуватися єдині вимоги з боку сім'ї, школи і громадськості.

Головною метою освіти педагоги вважають: «Створення умов для розвитку, самореалізації кожної особистості, виховувати і навчати школяра», «Навчити учня самостійно орієнтуватися, жити, комфортно себе почувати у соціумі», «Дати дітям знання, які потрібні в дорослому житті», «Навчити пристосуватися до самостійного життя», «Озброїти учня необхідними компетентностями, які знадобляться в житті. Випускник має бути справжнім іноватором за для розвитку своєї країни».

На питання «Чи готові Ви до реалізації реформування освіти, до втілення мети НУШ? Чи вистачає Вам необхідних знань, умінь?» більшість опитаних відповіли позитивно, хоча й було декілька відповідей – одне категоричне «ні» і не впевнене «не зовсім». Також педагоги зазначили, що налаштовані на реформування освіти з ентузіазмом і цікавістю: «Свої знання постійно збагачую. Відвідую курси, тренінги, займаюсь самоосвітою», «Чомусь новому завжди цікаво навчатись. Кожен день роботи у школі приносить щось нове, відповідь на яке треба шукати по-новому». Готові і хочуть навчатися: «Потрібно провести семінари, лекції», «Вчитель вчиться все життя», «Я намагаюся самовдосконалюватися», а деякі відчувають нестачу знань і умінь щодо реалізації мети НУШ: «Готова, але не дуже вистачає знань», «Іноді відчуваю що недостатньо, але намагаюся це виправити», «Можна підвищити рівень знань і умінь», «Не вистачає знань та умінь».

На питання: «Які основні причини обрання Вами професії вчителя?», відповіли: «Любов до дітей», «Покликання, любов до дітей», «Вважаю, це своїм покликанням», «Причин багато. Найбільшою, мабуть, стало те, що мені дуже подобається спілкування і робота з людьми. Бути вчителем – це велика відповідальність і дивлячись, який ти вчитель і чого навчиш, такі будуть і наслідки. Причиною стало бажання бути з тими, хто тільки починає жити, хто потребує допомоги у виборі свого шляху, а також бажання вникати у внутрішній світ дитини і направляти її до прекрасного, духовного, вічного, адже це є запорука її буття і її майбутнього».

Більшість учителів обрали собі професію через любов до дітей – головну якість педагога. Вони відчують це своїм покликанням, свідомо і відповідально ставляться до свого вибору.

Результати питання «Які із якостей Вам найважче вдається виявляти?», подані у діаграмі (Рис. 2.3.6.)

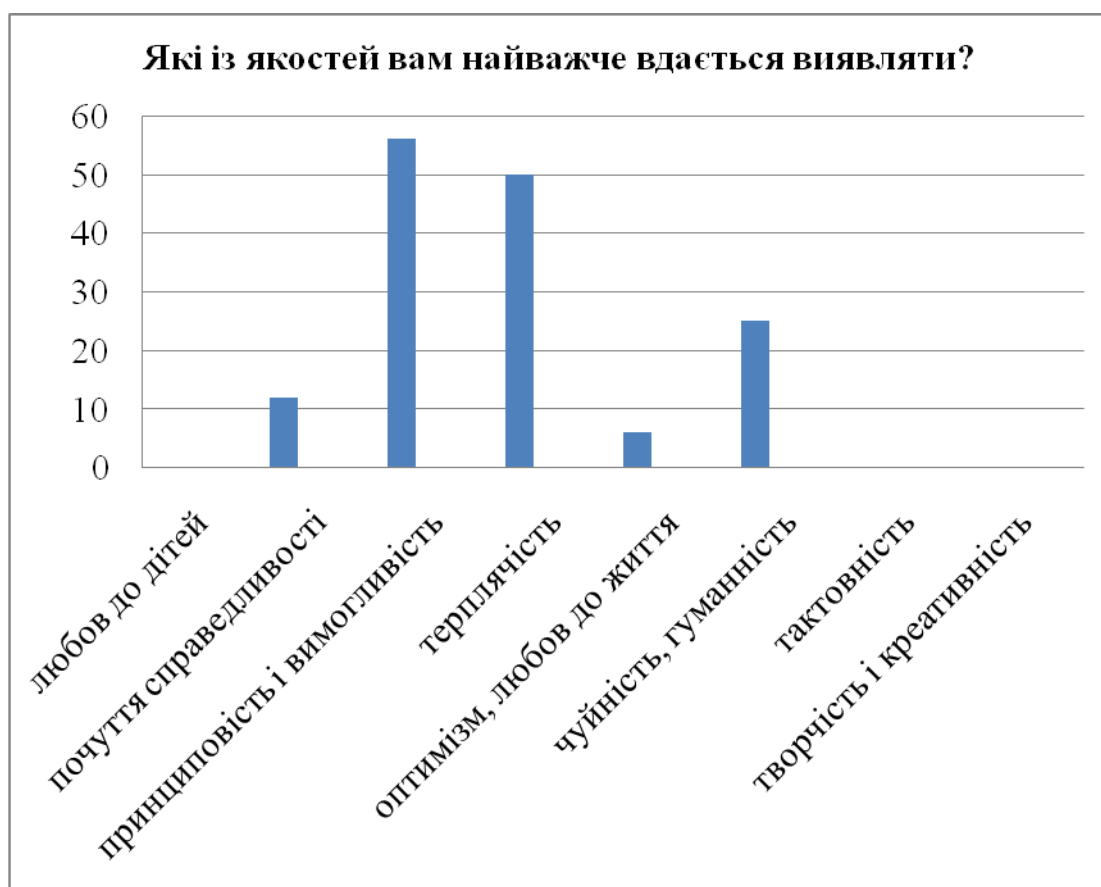

Рис. 2.3.6. Відсотковий розподіл відповідей учителів на запитання: «Які із якостей Вам найважче вдається виявляти?»

З цього випливає те, що вчителям доволі важко виявляти такі якості, як почуття справедливості, принциповість і вимогливість, терплячість, не порушуючи доброзичливих відносин з учнями. Також 23% зі складність виявляють гуманність до оточуючих. Що свідчить про те, що педагогам не вистачає знань у методах і прийомах гуманної педагогіки та навичок у їх практичному застосуванні.

Також один учитель зазначив, що йому важко проявляти оптимізм і життєрадісність, тому це буде негативно впливати на мікроклімат у класі.

Привертає увагу факт відмінностей між свідченнями вчителів щодо забезпеченням ними гуманістичного освітнього середовища і результатами спостережень за їхньою роботою, проведених студентами-практикантами. З'ясувалося, що понад 46,2% майбутніх учителів спостерігали прояви негуманного ставлення класоводів до учнів (на противагу 53,8%, які не зафіксували цих проявів).

Як зазначають студенти, негуманне ставлення виявлялося як у фізичному (вчителька «тягала учнів за одяг», «одного разу за те, що дитина не слухалась, крутилась – вона отримала по вуху», «дитина була гіперактивна, заважала іншим учням, щоб заспокоїти її, вчителька кричала, інколи хапала за одяг та виводила з класу», «на уроці вчителька штовхнула учня в обличчя та накричала на очах у всіх дітей», «ставляла у куток», «накричала і вигнала дитину з класу через дрібницю»), так і психологічному тиску на школярів («вчителька принижувала учня», «несправедливо (суб'єктивно) оцінювала творчу роботу», «нагримала на ученицю за те, що в неї не було зошита», «вчителька дозволила собі сидіти на парті під час уроку, діти почали наслідувати її – педагог заборонила їм це робити, аргументуючи тим, що їй так можна, а учням – ні», «сміялась з неправильних відповідей дітей замість того, щоб допомогти з відповіддю», «вчитель коментувала при всьому колективі курйозну ситуацію, яка сталась з учнем»). Вчителі використовують такі фрази «Я ввечері зателефоную твоїм батькам!», «Ви зірки порушення поведінки», «Таких, як ти, в армію не беруть, Мені такі учні, як ти, не потрібні!».

Анкетування учнів показало наступні результати.

Відповіді учнів на питання «Чому ти ходиш до школи?» відображені в діаграмі (Рис. 2.3.7.)

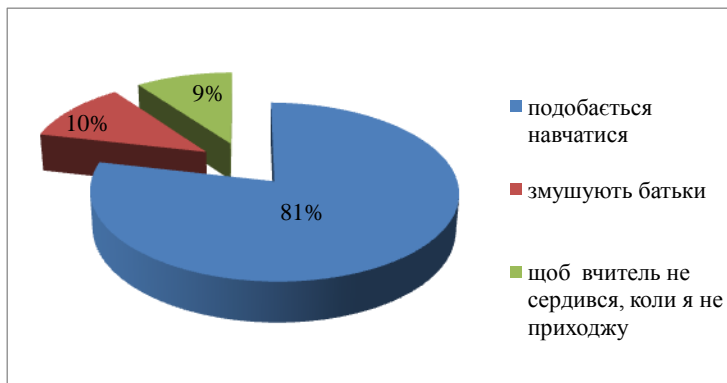

Рис. 2.3.7. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:

«Чому ти ходиш до школи?»

Більшість з учнів ходить до школи за своїм бажанням, освітній процес приносить їм задоволення. Іншим учням недостатньо мотивації, що достатнім чином залежить від педагога.

Результати питання «Чи цікаво тобі на уроках?», подані у діаграмі (Рис. 2.3.8.)

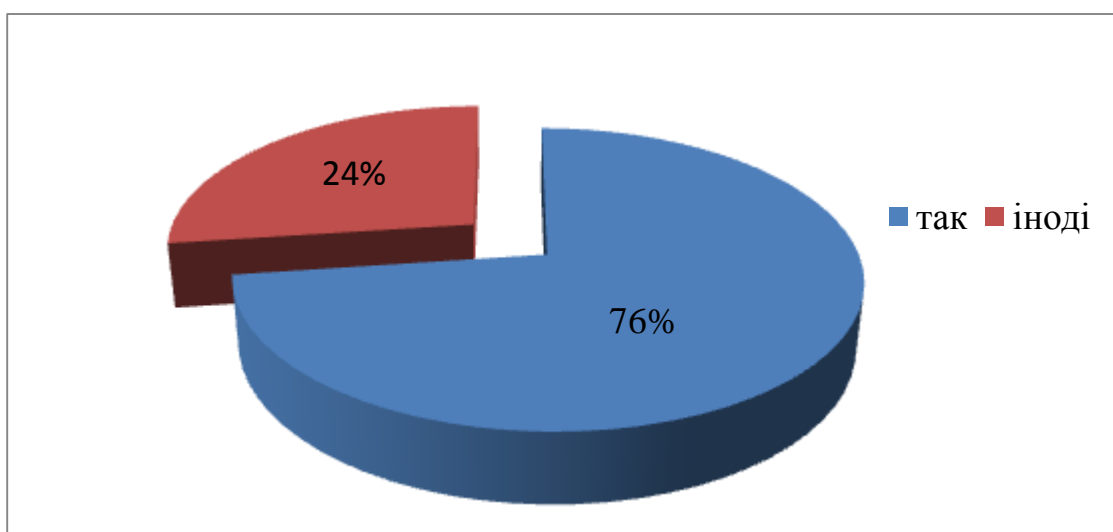

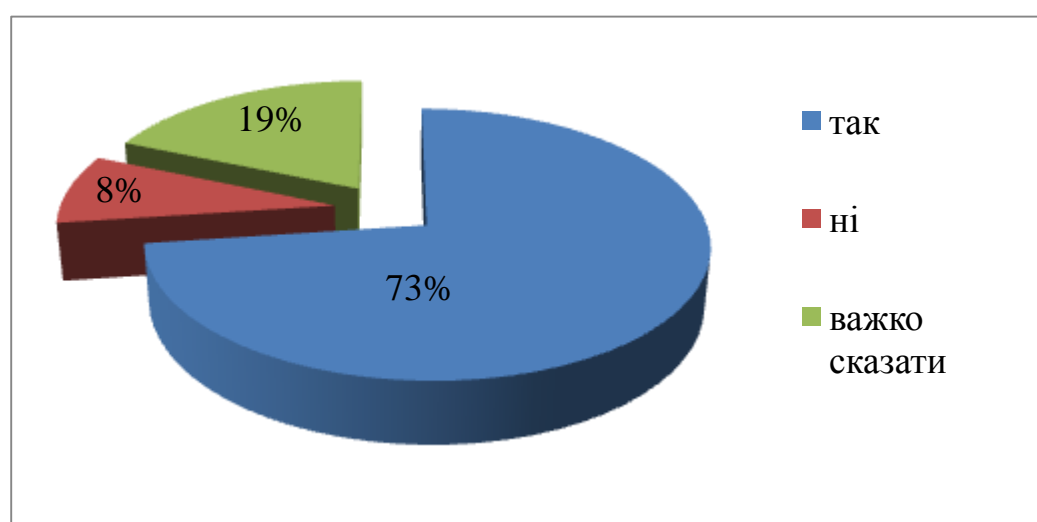
Рис. 2.3.8. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:

«Чи цікаво тобі на уроках?»

Більшості з учнів цікаво на уроках. Але є й частина, яким на уроках нудно. Це може говорити не про те, що дитині не цікавий матеріал, який подає вчитель, а про те на скільки якісно він його подає.

Результати питання «Чи багато в тебе друзів у класі?» подані у діаграмі. (Рис. 1.3.9.)

У більшості дітей багато друзів у класі. Тим дітям, яким важко відповісти на це питання, у яких мало друзів у класі може бути дискомфортно. Це може суттєво впливати на їхню успішність та психічний стан.

*Рис. 2.3.9. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:
«Чи багато в тебе друзів у класі?»*

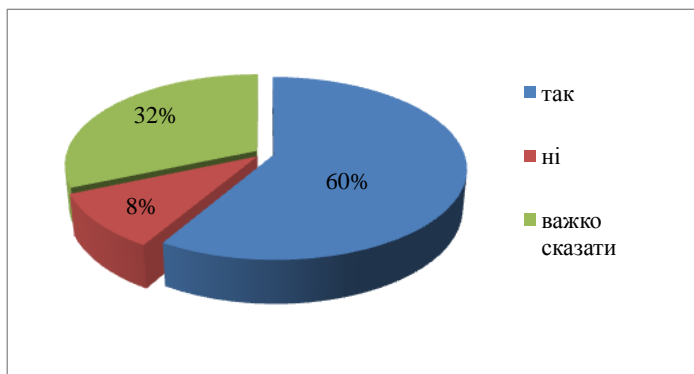
На питання «Як би ти охарактеризував взаємовідносини між учнями у вашому класі?», діти давали такі відповіді: «Ми дружні», «Ми, як квіти, всі різні, але не можемо рости окремо один від одного», «Допомагаємо один одному», «З ними гарно дружити», «У нашому класі всі дружні», «Один за всіх і всі за одного», «Ми дружимо, допомагаємо один одному, підтримуємо, разом граємо, читаємо, не сваримося», «У нас дружній клас, ласкава вчителька», «Нам весело разом», «Усі гарні, добрі, чемні, щедрі», «Ми радіємо всім класом, ми горюємо всім класом», «У нашому класі всі знаходять спільну мову».

Можна сказати, що дітям комфортно у школі, їм подобається освітній процес, вони активно спілкуються з однокласниками. Коли приходять до школи

відчувають підтримку з боку вчителів та однокласників, їм затишно. Це сприятливо впливає на психіку дитини, на її духовний розвиток.

Інші відповіді свідчать про зворотнє: «Майже усі поважають один одного», «Часто б'ємося», «Ми не дружні і у нас зла вчителька», «Іноді сваримося», «Інколи ми сваримося, а потім миримося», «Ми гарно проводимо час», «У нашому класі всі знаходять спільну мову», «У нашому класі не у всіх дружлюбні взаємовідносини», «Відносини бувають погані, бувають гарні. Деяких у куток ставлять, зауваження роблять» (з цієї відповіді видно, що вчитель не дотримується гуманної спрямованості в освітньому процесі. Подібні питання доцільно вирішувати, шляхом виховних моментів), «Сваримося, але вчителька цього не бачить» (учитель не помічає усіх дітей, їхніх міжусобиць). Спілкування педагога стає вирішальним, як у долі колективу, так і в розвитку окремої особистості.

Результати питання «Як ти думаєш, учитель поважає тебе?» подані у діаграмі (Рис. 2.3.10.)

*Рис. 2.3.10. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:
«Як ти думаєш, учитель поважає тебе?»*

60% думають, що учитель поважає їх. Він може це проявляти похвалою та особливим ставленням. Інші ж учні можуть почувати себе неповноцінними на

фоні дітей, яких постійно хвалять. Необхідно хвалити усіх за найменші успіхи та використовувати прийом домальовування.

Результати питання «Учитель часто цікавиться твоїми справами, настроєм?», подані у діаграмі (Рис. 2.3.11.)

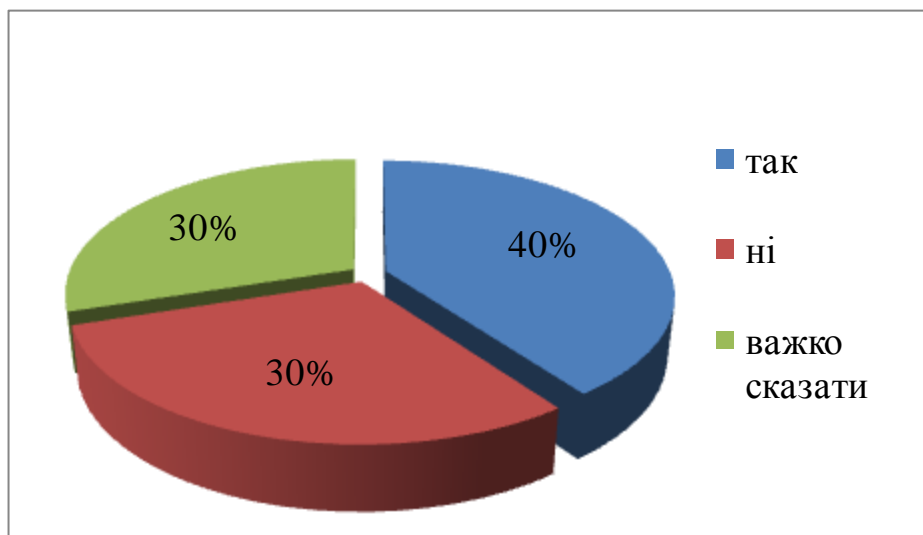

Рис. 2.3.11. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:

«Учитель часто цікавиться твоїми справами, настроєм?»

З відповідей дітей видно, що вчителі досить рідко цікавляться настроєм та справами учнів. Не можливо будувати гуманне спілкування, не знаючи таких моментів. Адже слід знати, про що думає вихованець, за що переживає, що саме його радує.

На питання «Що тобі подобається у школі? Чому?», дали такі відповіді: «Подобаються математика, природознавство, читання. Тому що я люблю ці уроки», «Подобається математика, бо вона мені легко дається», «Подобається математика, бо мені легко і цікаво», «Мені подобається у навчанні робити цікаві завдання, тести, проекти, вчити вірші. Тому що це цікаво й весело», «Подобаються всі предмети й конкурси», «Подобаються цікаві завдання, ігри», «Подобається пізнавати кожного дня щось нове», «Подобаються уроки, бо вони цікаві», «Учитель багато цікавого розповідає», «Подобається те, що мені ставлять хороші оцінки», «Подобається те, що мені дають фішки за правильні відповіді, які я потім можу обміняти на наліпки».

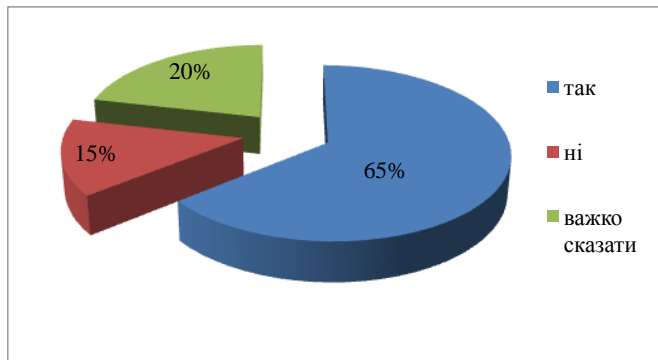
Судячи з таких відповідей можна сказати, що дітям подобаються такі уроки, на яких вони можуть себе проявити і отримати похвалу від учителя і однокласників. Тому слід частіше давати дітям індивідуальні завдання, дякувати їм за виконану роботу. І навіть зі складних завдань робити творчі та цікаві. Як це робив Ш.О. Амонашвілі та ін. педагоги-гуманісти.

«Подобається спілкуватися з друзями і вчителем» – для дітей відіграє велике значення спілкування, вони до нього прагнуть. Якщо вчитель гуманно спілкується з учнями, то він для них буде авторитетом.

«Подобаються уроки, вчитель», «Мені дуже подобається те, що вчителька нас усіх любить як своїх». Учитель надихає і захоплює дітей, викликає у них бажання вчитися, розвиватися своїм прикладом, він для них авторитет, виховує у них людські якості, своїм багатим внутрішнім світом.

На питання «Що тобі не подобається у школі? Чому?» відповіли: «коли вчителька сердиться і кричить», «коли злиться вчитель», «коли нудно на уроках», «коли задають багато завдань», «погані оцінки» «коли нас ставляють в куток» – що говорить про те, що діти почувають себе дискомфортно при таких умовах, необхідно змінювати підхід до освіти і формувати гуманістичну спрямованій, що покращить психологічний клімат у освітньому середовищі. Відповіді: «коли старшокласники ображають менших», «коли однокласники мене ображають», «мене ображають однокласники, бо я повненька», «коли б'ються», «коли мене обзивають і не впускають до гри» – свідчать про поширене на сьогодні явище булінгу. Необхідне формування в дітей гуманістичного світогляду, морально-етичних норм поведінки, високодуховних поглядів на життя.

Результати питання «Чи хотілося б тобі бути схожими на свого вчителя», подані у діаграмі. (Рис. 2.3.12.)

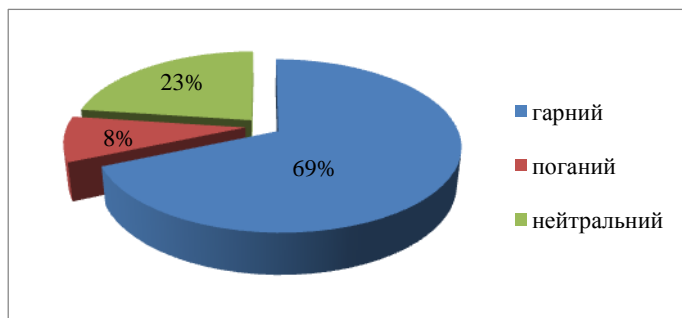

Рис. 2.3.12. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:

«Чи хотілося б тобі бути схожим на свого вчителя?»

Більшість дітей хочуть бути схожими на свого вчителя. Це ще раз доводить, що вчитель для них авторитет, взірець, приклад для наслідування.

Тому він має бути високоморальною Людиною, щоб виховати благородних Людей. Результати питання «Який настрій, найчастіше ти відчуваєш на початку нового шкільного дня?», подані у діаграмі. (Рис. 2.3.13.)

Рис. 2.3.13. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання:

«Який настрій, найчастіше ти відчуваєш на початку нового шкільного дня?»

На питання: «Чи хвалить тебе учитель? Як він це робить? Які слова використовує?», дано такі відповіді: «Мене хвалить учитель. Говорить: «Молодець, Софійко, ти така розумна», «Учитель говорить: «Молодець, продовжуй у тому ж дусі» «Говорить: «Дякую за те, що постарався», «Говорить, що я розумний, старанний хлопчик», «Говорить лагідно: «Розумничка, молодець», «Хвалить, називаючи мене зайчиком і котиком», «Пише у щоденнику слова подяки, коли я гарно підготуюся до уроку», «Учителька говорить, що я гарна учениця», «Учителька мене заохочує, коли каже, що я молодець. Тоді я ще краще працюю», «Тисне руку і говорить, що я молодець». Відповіді показують, що учителі хвалять дітей, мотивуючи їх до навчання. Використовують різні способи, у тому числі і гуманні.

З відповідей: «Мене не хвалить учитель», «Хвалить, але не завжди», «Мене дуже рідко хвалять», можна зробити висновки, що діти дуже переймаються цим, відчують себе неповноцінними, їм не вистачає мотивації.

На питання : «Що б ти хотів змінити у навчанні?», дали такі відповіді: «Нічого б не змінювала», «Нічого. Мені все подобається», «У клас Wi-Fi й планшети», «Щоб у кожного на уроці були комп'ютери», «Я б додала 5 хвилин перерви», «Прибрав би домашнє завдання», «Зробив би так, щоб приходили на дев'яту годину», «Змінив би геть усе. Оформлення школи, уроки з 9 години і меше домашньої», «Поставила б у класи акваріуми», «Поставив би ігрові автомати», «Мені все подобається. Я вважаю, що змінювати нічого не треба», «Я б зробив так, щоб у суботу і неділю ми навчалися, а інші дні – відпочивали», «Хотів би зробити більшими перерви», «Якщо б мені дозволили змінити щось у навчанні, то я б зробив так, щоб задавали менше уроків», «Я б зробила навчання легшим», «Зробив би всі уроки окремо для дівчат і хлопців. Для хлопців: фізична підготовка, їзда верхи, вивчення місцевості, навчання сільської праці. Для дівчат: ведення господарства, вишивання, в'язання тощо», «Я б хотіла щоб ми самі собі задавали домашні завдання», «Щоб було більше гуртів», «Мені б не дозволили нічого змінювати навчанні» – говорить про страх вносити свої пропозиції ті ідеї через те, що раніше не надавалося такої

можливості. За гуманної педагогіки вчитель повинен враховувати побажання учнів щодо прийомів, методів і форм навчання; «Отримувати гарні оцінки і нічого не робити» – учні не вмотивовані, не знають для чого вони навчаються. «Я б зробила так, щоб не ставили поганих оцінок», «Змінила б оцінювання» – що й передбачається гуманною педагогікою.

З відповідей дітей можна дійти до висновку, що їм не подобається примус, та строгість шкільного навчання.

Результати питання «Коли тобі роблять зауваження, то ти...», подані у діаграмі (Рис. 2.3.14.)

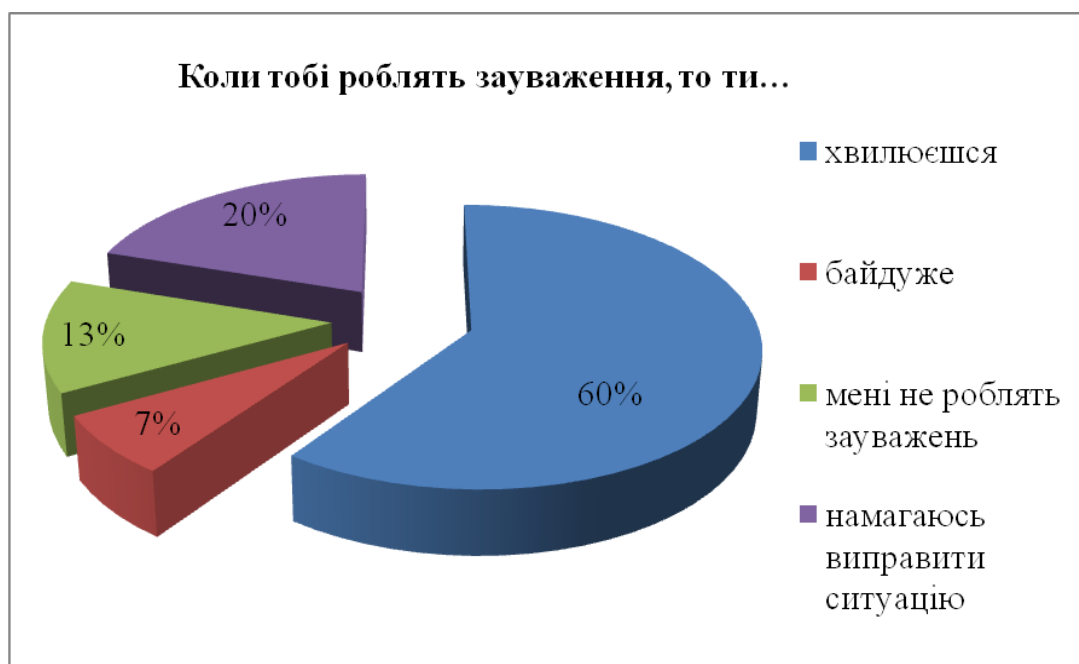
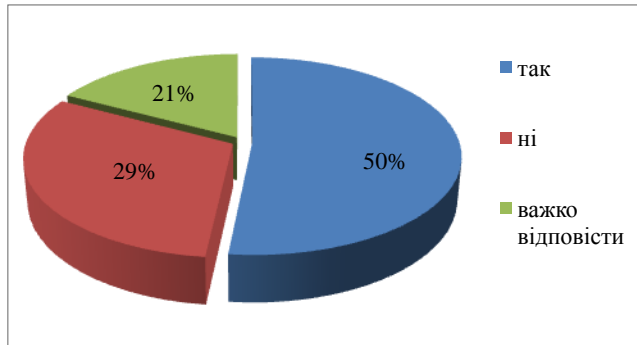

Рис. 2.3.14. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання: «Коли тобі роблять зауваження, то ти...»

Більшість дітей хвилюється коли їм роблять, через це можуть виникнути психосоматичні хвороби, розвинутися невпевненість у власних можливостях, замкненість у собі, тривожність, роздратованість. Тож не слід робити необдуманих зауважень, підвищувати голос, принижуючи дитину.

Результати питання «Чи із задоволенням ти повертаєшся до школи після канікул?», подані у діаграмі. (Рис. 2.3.15.)

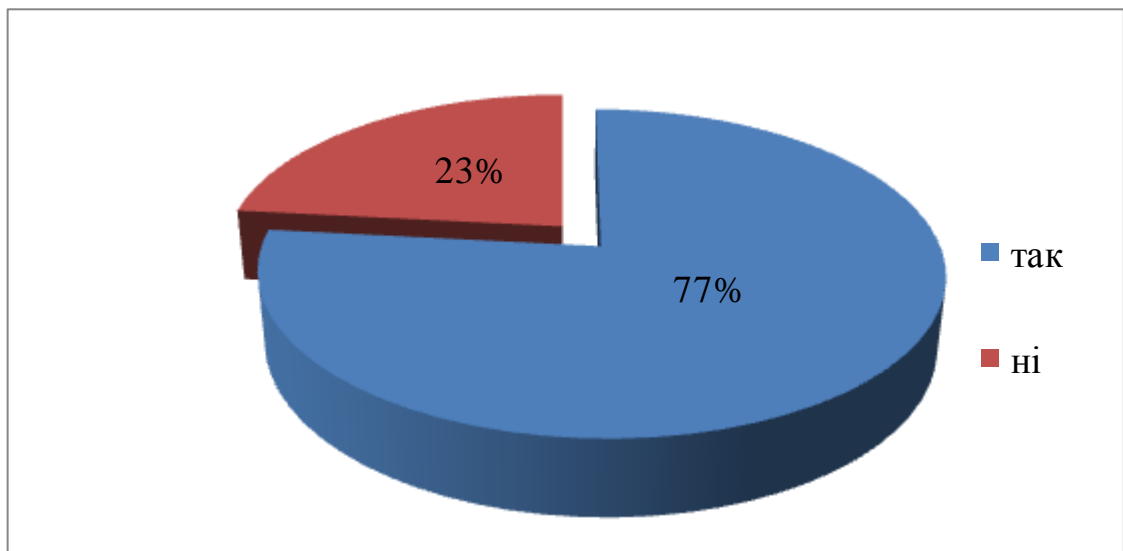

Рис. 2.3.15. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання: «Чи із задоволенням ти повертаєшся до школи після канікул?»

Половина опитаних дітей охоче повертається до школи після канікул. Інші ж важко відповідають на це питання. Учитель має забезпечити те, щоб учні ходили до школи, як на свято і з нетерпінням чекали нового дня.

Результати питання «Чи хотів би ти запросити до себе на день народження когось із учителів?», подані у діаграмі. (Рис. 2.3.16.)

Рис. 2.3.16. Відсотковий розподіл відповідей учнів на запитання: «Чи хотів би ти запросити до себе на день народження когось із учителів?»

Такі показники свідчать про те, що діти хочуть ближче спілкуватися зі своїми наставниками. А також про те, що їм подобаються їхні учителі. 23,33%,

які відповіли «ні», скоріш за все, знаходяться з учителем у недоброзичливих відносинах.

Результати питання «Що найбільше тобі подобається у твоєму вчителеві?», подані у діаграмі. (Рис. 2.3.17.)

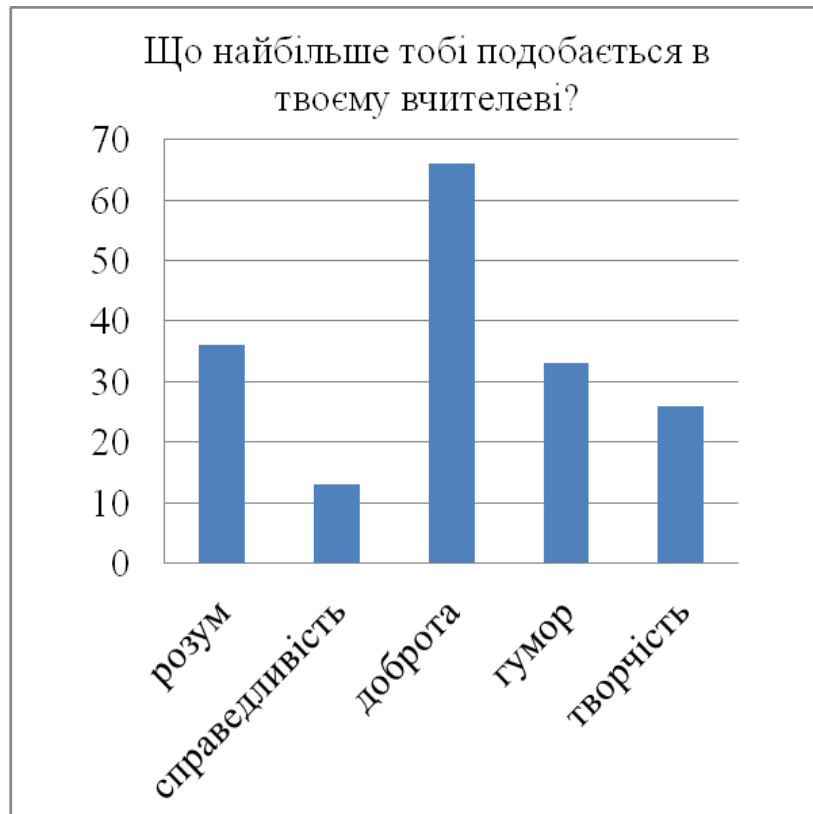

Рис. 2.3.17. «Що найбільше тобі подобається у твоєму вчителеві?»

З відповідей бачимо, що для дітей найголовніше в учителеві доброта (так зазначило 66% опитаних учнів), його ставлення до учня, вміння знайти спільну мову, підтримати. Також учням подобається невимушена атмосфера, де вчитель може разом з дітьми пожартувати і посміятися. Один з прийомів гуманної педагогіки. Не менш важливим є професіоналізм педагога, його освіченість і ерудованість задля задоволення гносеологічних потреб учнів. Також важливо бути творчим, щоб надихнути дітей, зацікавити їх. 10% учнів найбільше цінують справедливість. Один з опитаних учнів обрав «свій варіант» і написав: «мені подобається її ставлення до мене». Тому педагогам варто дотримуватися принципів гуманної педагогіки задля створення «Школи радості», яку діти відвідуватимуть із задоволенням.

Висновки до розділу 2

У змісті нової української школи проголошено, що школа повинна ґрунтуватися на засадах гуманізму, партнерства, вона має включати не тільки компетентнісний підхід до навчання, а і формування цінностей.

Тому ми провели дослідження з метою виявлення стану гуманізації педагогічного спілкування в початковій школі та готовності вчителів впроваджувати гуманістичні ідеї НУШ. Результати показали те, що вчителі намагаються впроваджувати ідеї гуманізму, вони виявляють любов до дітей, до професії, використовують заохочення, мотивують дітей до навчання, хвалять їх за успіхи. Проте, спостереження і відповіді учні показали, що не всі педагоги дотримуються гуманістично спрямованого спілкування, деяким з них притаманні риси авторитарного стилю, що суттєво впливає на психологічний мікроклімат у класі. Це є однією з вагомих причин небажання дітей відвідувати заняття в школі та виникнення психосоматичних розладів, за таких умов діти не можуть реалізувати свої здібності та проявити творчість.

Саме тому проблема гуманізації педагогічного спілкування залишається актуальною. Учителі недостатньо ознайомлені з засобами, методами та прийомами гуманної педагогіки, вказують на нестачу знань, умінь задля реалізації реформування освіти.

Учитель повинен бути благородною людиною, тому професійна освіта також потребує реформування. Вважаємо, що для студентів доцільно ввести спеціальний інтегрований курс, який допоможе оволодіти необхідними якостями, знаннями, вміннями, а вчителям зробити спеціальні курси з підготовки гуманних педагогів. Також у цій справі важливі саморозвиток і самовдосконалення, до яких мають привчити майбутнього вчителя в ЗВО. У зв'язку з цим однією з найважливіших проблем реалізації ідей Нової української школи є проблема підготовки висококваліфікованих фахівців у галузі педагогіки, які здатні на професійному рівні забезпечити диференціацію та індивідуалізацію виховних впливів, гуманістичне педагогічне спілкування в освітньому процесі.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз педагогічної спадщини видатних вітчизняних і зарубіжних педагогів доводить, що гуманізація педагогічного спілкування вже протягом тривалого часу є актуальною темою. Наша держава реформує освіту і проголошує людину найвищою цінністю. Сучасна школа має стати школою радості, місцем, де дитину розуміють, сприймають її неповторність, де зможуть розкрити і розвинути її можливості і таланти, а також озброїти необхідними життєвими компетентностями.

2. Педагоги гуманісти стверджують, що навчання має приносити дитині задоволення і мати практичну спрямованість, також слід враховувати інтереси і побажання учнів щодо методів, форм, змісту. Акцент будь-якій системі освіти має робитися на формування високоморальної і культурної особистості здатної до саморозвитку, покращення життя оточуючих. На сьогодні суспільство ставить перед вчителем високі вимоги. Так як тільки професіонал, високоморальний наставник, взірець може надихнути дитину і повести за собою. Мікроклімат у класі залежить від стилю спілкування – найефективніший і найсприятливіший демократичний стиль спілкування і гуманістична спрямованість. У НУШ обстоюють ідеї педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. «Учитель має бути другом, а родина – залучена до побудови освітньої траєкторії дитини» [1, с. 16]. Тому мають широко застосовуватися методи викладання, засновані на співпраці. Учні слід залучати до спільної діяльності, що сприятиме їхній соціалізації та дозволить успішніше оволодівати суспільним досвідом. Необхідно змінити підходи до оцінювання результатів навчання. Оцінки мають слугувати для аналізу індивідуального прогресу і планування індивідуальної швидкості, а не ранжування учнів [1, с. 17].

3. Нами розкрито особливості і сутність гуманної педагогіки, її найефективніші засоби, методи та прийоми, роль педагогічного спілкування та важливість розвитку комунікативної компетентності у наш час. Корисними у

взаємодії вчителя з учнями будуть методи та поради Ш. Амонашвілі – засновника гуманної педагогіки. Але все має ґрунтуватися на особистості педагога, його інтуїції, відчутті кожної ситуації, особливостей колективу і розроблятися самостійно впродовж педагогічної діяльності.

4. Нами було проведено ряд експериментальних дослідження з метою визначення рівня гуманізації освітнього середовища і виявлено, що не в усіх педагогів на достатньому рівні сформовані гуманні стосунки з учнями. Саме тому у більшості з шкільних колективів несприятливий психологічний мікроклімат, який заважає повноцінному розвитку та розкриттю природних здібностей дитини, негативно впливає на настрій і здоров'я дітей.

Оскільки, дана проблема залишається відкритою, вона потребує негайного вирішення і впровадження основних ідей гуманної педагогіки та створення дійсно «Нової української школи». Для формування гуманістично орієнтованого освітнього середовища вчитель має володіти необхідними моральними якостями, знаннями, уміннями, навичками. Тому слід змінити підхід до професійної підготовки у ЗВО, озброїти необхідними знаннями і уміннями, розкрити можливості саморозвитку. Викладач має слугувати зразком для студента, який буде виховувати майбутнє покоління.

Перспективним вирішенням цієї проблеми вважаємо реформування професійної освіти, введення спеціального інтегрованого курсу, який допоможе оволодіти необхідними знаннями і уміннями, розвиватися професійно шляхом самоосвіти тощо. Також вважаємо доцільним створення курів гуманної педагогіки для вчителів.

Отже, у реформуванні освіти гуманізація посідає найважливіше місце, бо не можливо без поваги, взаєморозуміння і підтримки досягти мети нуш. Задача вчителя любити кожну дитину, сприймати її такою як вона є, розуміти її потреби, цікавитися внутрішнім світом, надихати, бути достойним прикладом, створити сприятливі умови для розвитку і становленні особистості, підтримувати, любити, поважати і цінувати їхню неповторність. Кожен педагог має турбуватися про долю свого вихованця і про майбутнє суспільства в

цілому, намагаючись змінити світ на краще, в першу чергу своїм прикладом. У цьому на нашу думку і полягає олюднення освітнього процесу.

Учитель повинен бути благородною людиною, тому людей на посаду вчителя слід ретельно відбирати та готувати висококваліфікованих працівників. Педагогам слід розвиватися, організовувати та проводити семінари, зустрічі, вечори книг та видатних педагогів, які надихатимуть на гуманізацію освітнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми початкової школи : навч.-метод. посіб. / за ред. М. С. Гордійчук, Н. Г. Каньоса. Кам'янець-Подільський, 2015. 248 с.
2. Амонашвили Ш. А. Как любить детей [Опыт самоанализа]. Донецк: 2010. 128 с.
3. Амонашвили Ш. А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. Минск: Университетское, 1990. 560 с.
4. Амонашвили Ш. А. Основы гуманной педагогики. URL: https://www.rulit.me/programRead.php?program_id=485186&page=1 (дата звернення: 24.04.2019).
5. Атаманчук О. І. Гуманна педагогіка: п озиції дитини та педагога у процесі навчання й виховання. URL: <https://naurok.com.ua/stattyu-na-temu-pozici-ditini-ta-pedagoga-u-procesi-navchannya-y-vihovannya-1273.html> (дата звернення: 25.01.2019).
6. Ашиток Н. Комунікативна компетентність педагога: структура, етапи формування. Молодь і ринок: наук.-пед. журн. Дрогобич, 2015. №6 (125). С. 10–13.
7. Байбара Т. М. Компетентнісний підхід в початковій ланці освіти: теоретичний аспект. Початкова школа. 2010. Вип. № 8. С. 46–50.
8. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). 2 вид., допов. Житомир, 2008. 232 с.
9. Басов Н. Ф., Басова В. М., Кравченко А. Н. История социальной педагогики: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2005. 256 с. URL : https://studme.org/219740/pedagogika/vospitanie_pedagogicheskaya_mysl_zapadnoy_evrope_rannem_srednevekove (дата звернення: 05.04.2019).
10. Бахов І.С. Соціокультурний та історико-педагогічний контекст педагогіки Селестена Френе. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_76/part_1/issue_76_1.pdf (дата звернення: 06.04.2019).

11. Баховська А., Лякішева А. Гуманізація навчально-виховного процесу у початкових класах. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pchv_2017_2_7.pdf (дата звернення: 20.02.2019).
12. Бенза С. Моральні цінності та ідеали дітей молодшого шкільного віку. Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: матер. студ. наук.-практ. інтернет-конф. – Івано-Франківськ, 2015. С. 4–6.
13. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2-х кн. Кн. 1 : Особистісно-орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади : навч.-метод. вид. К. : Либідь, 2003. 280 с.
14. Берулава М. Н. Гуманистическое образование в условиях информационной цивилизации. Педагогика : научно-теоретический журнал. Москва, 2008. № 7. С. 3–7.
15. Белкіна О. В. Критичне мислення вчителя як передумова його розвитку в учнів. Формування гуманістичного світогляду вчителя. Київ : Наук. світ, 2001. С. 80–84.
16. Бібік Н. М. Компетентність і компетенції у результатах початкової освіти. Початкова школа. 2010. № 9. С. 1–5.
17. Біда О. А. Сучасний стан проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах заочного навчання. Наука і освіта. 2013. № 1–2. С. 126–128.
18. Білецька С. В. Дитиноцентрована педагогіка: теорія і практика західних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Харків: Факт, 2008. 255 с.
19. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз: наукове видання. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 302 с.
20. Богуцький Ю. П., Германова де Діас Е. В., Шейко В. М. Культурологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 494 с.

21. Богуш А. М. Комфортність особистості в аспекті безперервної освіти. *Известия Международной Славянской академии им. Я. А. Коменского. Тирасполь, 2003. № 1. С. 114–119.*
22. Богуш А. М. Наступність дошкільної і початкової ланок освіти. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка. 2006. № 2. С. 58–61.*
23. Бойко А., Степаненко М. Педагогічна концепція А. С. Макаренка і сучасність. *Рідна школа: наук.-педаг. журн. №1-2. Київ, 2013. С. 23–29.*
24. Бондар В. І. *Дидактика. Київ : Либідь, 2005. 264 с.*
25. Боришевський М. Й. *Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія. Київ, 2011. 200 с.*
26. Боровець О. В. *Формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів у процесі професійної підготовки. URL : http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&/P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/inu v_2016_4_11.pdf (дата звернення: 10.04.2019).*
27. Бочкарьова Н. *Принципи педагогічної взаємодії, згідно гуманістичної концепції Карла Роджерса. URL : http://irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ppsv%5F2010%5F1%5F35%2Erpdf (дата звернення: 12.04.2019).*
28. Брагіна Л. М. *Історія культури країн західної Європи в епоху відродження історія культури країн західної Європи в епоху відродження. URL : https://stud.com.ua/141303/kulturologiya/istoriya_kulturi_krayin_zahidnoyi_yevr ori_v_epohu_vidrozhennya (дата звернення: 12.07.2019).*
29. Браславець Н. В. *Гуманна педагогіка як основа діяльності школи творчості в початкових класах. URL : http://www.ippro.com.ua/library/attachments/article/66/Оновлення_змісту_початкової.pdf (дата звернення: 14.07.2019)*

30. Варій М. Й. Загальна психологія: навч. посіб. 2-ге видан., випр. і доп. Київ: «Центр учбової літератури», 2007. 968 с.
31. Василюк Я. Технологія особистісно зорієнтованого навчання у вищому навчальному закладі. Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти : зб. наук. праць. Житомир, 2015. С. 31–35.
32. Васянович Г., Онищенко В. Дидактичні засади формування професійних якостей майбутніх фахівців професій типу «людина – людина». URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pippo_2014_1_3 (дата звернення: 05.04.2019)
33. Васянович Г. Гуманітарна освіта майбутнього учителя: проблеми якості. Освітній простір України : наук. журн. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 2. С. 33–37.
34. Виленский М. Я. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе: учеб. пособ. Москва, 2004. 192 с.
35. Вітюк В. В. Готовність педагогів до змін в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа». Педагогічний пошук. м. Луцьк, 2017. № 2 (94). С. 3–6.
36. Волкова. Н. П. Педагогіка: навч. посіб. 2-ге вид., перероб., доп. Київ «Академвидав», 2007. 116 с.
37. Врочинська Л. Виховання гуманності як філософсько-педагогічна проблема. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN/&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Ppps%5F2011%5F38%5F19%2Epdf (дата звернення: 17.02.2019).
38. Галузяк В. Основні характеристики ефективного стилю педагогічного спілкування. URL: <https://cutt.ly/ne434do> (дата звернення: 14.10.2018).
39. Герасимова І. Г. Гуманізація професійної підготовки майбутніх педагогів як одна з умов успішності реформування освіти. URL : https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5300 (дата звернення: 19.09.2019).

40. Год Б. В. З історії організації шкільної справи в Європі за доби Відродження (XIV – початок XVII століття). Вісник Житомирського університету. Історичні науки. Житомир, 2004. Вип. 19. С. 35–39.
41. Год Б. В. Образ тьютора в історикопедагогічній літературі епохи європейського Відродження (XIV – XVI ст.). Педагогічні науки. Полтава, 2010. Вип. 2. С. 114-120.
42. Гомеля Н. С., Флегонтова Н. М. Естетичні та етичні чинники розвитку комунікативного досвіду викладачів філологічних дисциплін вищих педагогічних навчальних закладів : методичні рекомендації. Київ, 2016. 72 с.
43. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.
44. Гончаренко С. У. Гуманізація освіти – запорука виховання творчої та духовно багаті особистості. URL : [http://lib.iitta.gov.ua/706709/1/Гуманізація освіти-запорука виховання.pdf](http://lib.iitta.gov.ua/706709/1/Гуманізація_освіти-запорука_виховання.pdf) (дата звернення: 03.03.2019)
45. Гончаренко С. У. Гуманізація освіти як основний критерій розробки засобів реалізації сучасних технологій навчання. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки: Засоби реалізації технології навчання. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 34. С. 3–8.
46. Горак О. Філософія гуманізму. становлення та розвиток гуманістичної парадигми освіти. Молодь і ринок : наук.-пед. журн. Дрогобич, 2015. №6. С. 147–150.
47. Горбушко Т. Г. Шляхи формування комунікативної компетентності молодших школярів у навчальній діяльності. URL: <https://vseosvita.ua/library/slahi-formuvanna-komunikativnoi-kompetentnosti-molodsih-skolariv-u-navcalnij-dialnosti-100786.html> (дата звернення: 05.08.2019).

48. Гриньова В. М. Педагогічна культура майбутнього вчителя : навч. посіб. для студентів, викладачів та вчителів. Харків : ХГПУ ім. Г. С. Сковороди, 1996. 104 с.
49. Гуманізація взаємовідносин вчителя та учнів у початковій школі : метод. посіб. для вч. / за ред. Тищенко Л.Р. Рівне, 2010. 86 с.
50. Гуманізація освітнього процесу в контексті педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського: матеріали Всеукраїнської ювілейної науково-практичної інтернет-конференції (20.09.2018). Біла Церква : БІНПО, 2018. 342 с.
51. Гуманізм як течія в західноєвропейській культурі епохи Відродження. Культура. URL : <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/culture/11067/> (дата звернення: 10.07.2019)
52. Гуманістично-психологічний підхід в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами: наук.-метод. зб. за матер. обл.. педаш. читань / укл. Л. Савчук. Рівне, 2011. 121с.
53. Гура О. І. Педагогіка вищої школи: вступ до спеціальності: навч.посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
54. Гуревич П. С. Философия : учеб. для академ. бакалавр. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 605 с.
55. Гурлева Т. Любов і обов'язок у гуманізмі Януша Корчака. URL: <http://www.srw.kspu.edu/?p=830> (дата звернення: 11.12.2018).
56. Дем'янчук О.О. педагогіка партнерства в умовах реалізації Концепції нової української школи. URL: <http://conf.zipro.net.ua/?p=178> (дата звернення: 08.03.2019).
57. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. Москва : МПСИ, 2004. 752 с.
58. Джурицкий А. Н. История педагогики: учеб. пособ. для студ. педвузов. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. 432 с.
59. Джус О.В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940): наук.-метод. посіб. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 216 с.

60. Добридень А. Гуманістична спрямованість та педагогічна культура сучасного вчителя. Проблеми підготовки сучасного вчителя: зб. наук. праць. Умань, 2011. № 4 (Ч. 2). С. 151–158.
61. Доброскок І. Гуманістичне спрямування підготовки майбутніх соціально-педагогічних працівників в умовах магістратури. Молодь і ринок : наук.-пед. журн. Дрогобич, 2010. №6. С. 109–113.
62. Добрянський І., Наумець О. Школа починається з учителя. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Випуск 123. Кіровоград, 2013. С. 31–36.
63. Довіра до освіти починається з педагогіки партнерства, відкритості шкіл, поваги до кожної людини – заступник міністра Павло Хобзей. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-12-02-dovira-do-osviti-pochinaetsya-z-pedagogiki-partnerstva-vidkritosti-shkil-povagi-do-kozhnoy>
64. Досвід емпіричного дослідження вербальних і невербальних засобів спілкування у діяльності вчителя. Спілкування як актуальна психолого-педагогічна проблема. URL: https://vuzlit.ru/442779/spilkuvannya_aktualna_psihologo_pedagogichna_problema#279 (дата звернення: 11.03.2019).
65. Дубасенюк О. А. Технології професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів : навч. посіб. Житомир : ЖДПУ, 2001. 267 с.
66. Дубінка М. Гуманізація навчально-виховного середовища як основа педагогічного спілкування у ВНЗ. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nz%5Fp%5F2015%5F135%5F27%2Epdf (дата звернення: 18.02.2019).
67. Ельбрехт О. М. Гуманізація освіти: тенденції і проблеми. Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. праць. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppo_2012_10_8 (дата звернення: 04.08.2019).
68. Єщенко Ю. Ф. Комунікативна компетентність як складова професійної компетентності викладача вищого навчального закладу. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2010_2_11 (дата звернення: 23.04.2019).

69. Жаданова О. М. Праця як один із чинників духовно-морального виховання у творчості К. Д. Ушинського. Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць. Луганськ, 2011. №2 (43). С. 38–45.
70. Жан Овідій Декролі. Вільна енциклопедія «Вікіпедія». URL: <http://eprints.zu.edu.ua/12523/1/%D0%92%D0%B8%D0%BF%D1%83%D1%81%D0%BA%201.pdf> (дата звернення: 17.02.2019).
71. Жуков С. М. Гуманізм як феномен, як світоглядний принцип нової парадигми освіти; гуманістичне виховання, становлення підростаючої особистості. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_/64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znppo_2011_9_8.pdf (дата звернення: 18.05.2019).
72. Жуковський В. М. Роль учителя у процесі формуванні комунікативної компетентності молодших школярів на основі структурного підходу до особистості. «ScienceRise: Pedagogical Education»: наук. журн. Харків, 2017. №12 (20). С. 48–54.
73. Завгородня Т. К., Прокопів Л. М., Стражнікова І. В. Історія педагогіки: навч.-метод. посіб. Івано-Франківськ, 2014. 160 с.
74. Зайченко І. В. Історія педагогіки. Історія зарубіжної педагогіки : навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2010. 624 с.
75. Зайченко І. В. Педагогіка: навч. посіб. для студ. вищих педагог. навч. закл., 2-е вид. Київ, 2008. 528 с.
76. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 12.01.2019).
77. Зязюн І. А. Освітні парадигми та педагогічні технології у вимірах філософії освіти. Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Технології управління освітніми закладами». Сер.: Педагогічні науки. 2012. Вип. 1.33. Полтава, 2012. С. 8–9.

78. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. Київ : МАУП, 2000. 312 с.
79. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Коменский Я. А.: ред. Пискунова А. И. Москва : Педагогика, 1982. 576 с.
80. Івашина О. В., Карповець В. В. Гуманізація взаємовідносин вчителя та учнів у початковій школі. Гуманізація – найкоротший шлях до особистості: матер. всеукр. наук.-практ. конф., 13 вересня 2019 року. Кременчук: Методичний кабінет, 2019. С. 121–125
81. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення : збірн. наук. праць молодих дослідн. / за ред. Антонової О.Є., Павленко В.В. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2012. Вип. 1. 208 с.
82. Історико-педагогічний альманах. В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю : збірн. наук. праць / О. Є. Антонової, В. В. Павленко. – Житомир, 2017. 252 с.
83. Історико-педагогічний альманах. Реалізація педагогічних ідей К. Д. Ушинського в освіті сьогодення: збірн. наук. праць молодих дослідн. / за ред. О. Є. Антонової, В. В. Павленко. – Житомир, 2015. 226 с.
84. Історія педагогіки і освіти / за заг. ред. О. І. Піскунова. URL: https://stud.com.ua/62308/pedagogika/istoriya_pedagogiki_ta_osviti (дата звернення: 03.04.2019).
85. Історія педагогіки: навч. посіб. для студ. / Дубасенюк О. А. та ін.; за ред. М. В. Левківського. Житомир, 1999. 336 с.
86. Історія педагогіки: курс лекцій: навч. посіб. Київ, 2004. 171 с. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-book-69.html> (дата звернення: 22.02.2019).
87. Історія педагогічної думки. URL: http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/magistr/classes_stud/українська/1 курс/педагогіка і мистецтво викладання/03 історія педагогічної думки. htm (дата звернення: 12.04.2019).

88. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування. URL: <http://nuph.edu.ua/wp-content/uploads/2015/04/L.G.-ajdalova.-L.V.Plyaka-Psyhologiya-spilkuвання.doc> (дата звернення: 08.07.2019).
89. Калениченко Н. П., Ярмаченко М. Д. Питання освіти та виховання у творчій спадщині Г. Сковороди. Початкова школа: наук.-метод. журн. №12. Київ, 1995. С. 4–6.
90. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении : кн. для учителя. Москва: Просвещение, 1987. 190 с.
91. Канке В. А. История, философия и методология психологии и педагогики: учеб. пособие для магистров. Москва: Издательство Юрайт, 2014. 487 с.
92. Канцедалова І. Д. Педагогіка партнерства як умова реалізації завдань розвитку особистості дитини у контексті Нової української школи. URL: <https://vseosvita.ua/library/pedagogika-partnerstva-ak-umova-realizacii-zavdan-rozvitku-osobistosti-ditini-u-konteksti-novoi-ukrainskoi-skoli-183194.html> (дата звернення: 28.06.2019).
93. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. – Київ: Знання, 2008. 347 с.
94. Кирийчук А. О. Ідеї виховання милосердя в творах письменників княжих часів. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Вип. 10. С. 106–113.
95. Коваленко Н. М. Гуманно-особистісний підхід у вихованні дитини. URL: <https://naurok.com.ua/gumanno-osobistisniy-pidhid-u-vihovanni-ditini-20360.html> (дата звернення: 25.01.2018).
96. Компетентнісна освіта : від теорії до практики / Бібік Н. М. та ін. Київ : Плетяда, 2005. 120 с.
97. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. Овчарук. Київ, 2004. 112 с.
98. Конституція України: Закон України від 08.12.2004 № 2222-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 24.10.2018).

99. Косова М. О. Використання в освітньому процесі гуманно-особистісного підходу до учнів початкових класів. URL: <https://vseosvita.ua/library/vikoristanna-v-osvitnomu-procesi-gumannoosobistis/nogo-pidhodu-do-ucniv-pocatkovih-klasiv-66042.html> (дата звернення: 22.06.2019).
100. Коханова О. П. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посіб. Київ: НВП «Інтерсервіс», 2016. 235 с.
101. Кравченко П. А., Москаленко С. М. Щастя як загальна мета людського життя в епікурейській етиці. Філософські обрії: наук.-теорет. журн. Полтава, 2008. № 20. С. 186–199.
102. Кравчинська Т. С. Педагогіка партнерства – основні ідеї, принципи та сутність. URL: <https://cutt.ly/helSzVP> (дата звернення: 20.01.2019).
103. Кравчинська Т. С. Реалізація принципів педагогіки партнерства в умовах упровадження Концепції «Нова українська школа» URL: http://lib.iitta.gov.ua/712150/1/_4.3_%D0%9A%D1%80%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf (дата звернення: 21.01.2019).
104. Кривуля О. М. Філософія: навч. посіб. Хакків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. 592 с.
105. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях. URL: <https://textbook.com.ua/pedagogika/1473451783>
106. Культурологія: теорія та історія культури: навч. посіб. Видання 3-тє, перероб. та доп / за ред. Тюрменко І. І. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 370 с.
107. Кухта М. І. Гуманізація педагогічного процесу як важлива умова гармонійного розвитку особистості. Вісник Львівського університету. Сер. Педагогіка. 2009. Вип. 25. Ч.1. С. 183–190.
108. Левківський М. В. Історія педагогіки : навч-метод. посіб. Вид. 4-те. Київ, 2011. 190 с.

109. Левченко Ю. М. Ідел освіти у педагогічній системі М. Ф.Квінтіліана. Постметодика: наук.-метод. педагог. журн. Полтава, 2011. №2. С. 58–64.
110. Лекційний курс з дисципліни «психологія і педагогіка». URL: [http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/11468/1/лекції Педагогіка та психологія.pdf](http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/11468/1/лекції%20Педагогіка%20та%20психологія.pdf) (дата звернення: 28.04.2019).
111. Леонова О. В. Гуманна педагогіка у процесі особистісного розвитку дитини. Середня освіта: виховання. URL: https://ru.osvita.ua/school/lessons_summary/upbring/32401/ (дата звернення: 03.05.2019).
112. Леонтьев А. А. Психология общения : учеб. пособ. Москва : Академия, 2005368 с.
113. Ліннік О.О., Переухенко В.О. Навчання молодших школярів на засадах гуманної педагогіки. URL : http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_50_1/37.pdf (дата звернення: 23.07.2019).
114. Людина як основний предмет філософського аналізу. ВікіСторінка : веб-сайт. URL : <http://wikipage.com.ua/1x76e5.html> (дата звернення: 22.04.2019).
115. Максименко С., Заброцький М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування): навч. посіб. Київ: Главник, 2005. 112 с.
116. Максимова О. Комунікативна компетентність вчителя початкової школи. Молодь і ринок: наук.-педагог. журн. Дрогобич: Вид-во Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2016. No 5 (136). С.59–63.
117. Максимова О. Методичні засади реалізації особистісно орієнтованого виховного процесу в сучасних освітніх закладах: зб. наук.-метод. праць. Суб'єкт-суб'єктна взаємодія у виховному процесі. Житомир, 2012. С. 7–15.
118. Максимюк С. П. Педагогіка : навч. посіб. Київ: Кондор, 2009. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/346-pedagogka-maksimyuk-sp.html> (дата звернення: 24.03.2019).

119. Маніфест гуманної педагогіки. Всеукраїнська культурно-освітня Асоціація гуманної педагогіки Всеукраїнське громадське об'єднання. 25 липня 2011. URL : <https://bitly.su/RkJy6ml> (дата звернення: 03.11.2018).
120. Маралов В. Г., Ситаров В. А. Педагогіка і психологія ненасильства в освіті. URL: https://stud.com.ua/96364/pedagogika/diferentsiatsiya_vidnosin/osnova_oriyentovanosti_pedagoga_navchalno_distsiplinarnu_osobistisnu_model (дата звернення: 19.05.2019).
121. Марія Монтессорі – видатна жінка XX століття. URL: <http://ukrdeti.com/wp-content/uploads/2017/01/Тема-3-Марія-Монтессорі-лекційний-матеріалпрезентація.pdf> (дата звернення: 14.01.2019).
122. Марфієвич М. Комунікативна культура як складова професійної компетентності вчителя початкових класів. Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: матеріали студ. наук.-практ. інтернет-конф. – Івано-Франківськ, 2015. С. 222–224.
123. Маснюк Т. Педагогічні ідеї та новаторство Джона Локка. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2014/43.pdf (дата звернення: 15.04.2019).
124. Машкіна Л. Педагогічна система Жана-Овіда Декролі. Педагогічний дискурс: зб. наук. праць. Вип. 16. Хмельницький, 2014. С. 119 – 124.
125. Методичні рекомендації щодо організації освітнього простору Нової української школи від 16 жовтня 2014 р. № 630. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nop/3metodichni-rekomendatsii.pdf> (дата звернення: 07.11.2018).
126. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії. http://pidruchniki.com/16170701/pedagogika/vstup_do_pedagogichnoyi_profesiyi (дата звернення: 10.10.2018).
127. Мирончук Н. М. Гуманізація навчання і виховання як стратегічний напрямок діяльності вищої школи. Нові технології навчання : зб. наук. праць. Вінниця-Київ, 2014. Вип. 83. С. 178–182.

128. Миронюк І. О. Співпраця вчителя та учнів на засадах гуманної педагогіки в НУШ. Гуманізація – найкоротший шлях до особистості: матер. Всеукр. наук.-практ. майстерні, 13 вересня 2019 року Кременчук: Методичний кабінет, 2019. С. 53–58
129. Міненко А. О. Дослідження актуальних питань розвитку творчих здібностей молодших школярів в педагогічній діяльності учителя початкової школи. Наука і освіта : наук.-практ. журн. Одеса : ПНПУ, 2014. № 8. С. 119–123.
130. Міненко А. О. Особистісно-професійний розвиток майбутнього вчителя початкової школи в системі фахової підготовки. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів : ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2015. № 125. С. 197–200.
131. Міняйлова А. В. Еволюція поглядів на проблему гуманістичного виховання особистості в історико-педагогічному контексті. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN18/12mavvip.pdf> (дата звернення: 08.15.2019).
132. Морозова Л. П. Гуманізм: особливості історичного розвитку. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/morozova.php> (дата звернення: 18.03.2018).
133. Муратов С. Гуманістичні засади комунікативно-педагогічної підготовки вчителя. Соціальна педагогіка і адаптивність особистості. Київ, 2003.
134. Найда Я. А. Гуманізація освітнього процесу як умова успішної реалізації мети НУШ. Пріоритетні напрями розвитку сучасних та психологічних наук : зб. наук. роб. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 серпня. 2019 р. Одеса : ГО «Південна фундація педагогіки», 2019. С. 52–54
135. Найда Я. А. Гуманізація педагогічного спілкування в контексті реалізації ідей нової української школи. Український вимір : міжнар. зб. наук.-педаг., метод. статт. і матер. Чернігів: ЧОШПО, Фундація, 2018. С. 158–161.
136. Найпопулярніші цитати : веб-сайт. URL: <https://socratify.net//quotes/vitalii-sundakov/251840> (дата звернення: 21.01.2019).

137. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / Указ Президента України № 344/2013. URL: <http://www.mon.gov.ua/> (дата звернення: 10.03.2019).
138. Некрутенко О. Б. Школа саммерхілл о.нілла і проблеми вітчизняної шкільної освіти. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2306/1/3333.pdf> (дата звернення: 05.02.2019).
139. Нікітіна О. Нормативно-правове забезпечення модернізації змісту початкової освіти в Україні (кінець XX – початок XXI століття). URL: <https://cutt.ly/se4EBzq> (дата звернення: 10.03.2019).
140. Ніколенко Л. Г. Педагогіка партнерства як умова реалізації завдань розвитку особистості дитини у контексті Нової української школи. URL: <https://cutt.ly/DelSKVd> (дата звернення: 21.06.2019).
141. Нікула Н. В. Аналіз вимог до вчителя початкової школи на етапі реформування освіти. Якісна освіта в Україні: тенденції, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 26-28 жовтня 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 87-89
142. Нова українська школа: poradnik dla vchitelja / za zag. red. N. M. Bibik. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
143. Нова українська школа: poradnik dla vchitelja / za zag. red. N. M. Bibik. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
144. Онищук Л. А. Гуманізація освіти як основна детермінанта розвитку особистості. URL : <http://uej.undip.org.ua/upload/iblock/836/8360b451caba4048b0a3d902d17b0001.pdf> (дата звернення: 17.12.2018).
145. Оніщенко І. В. Чесноти класної спільноти. Сучасні форми виховної роботи. 1-й клас. Харків, 2019. 141 с.
146. Осипов А. О., Шабанова Ю. О. Сутність і принципи гуманної педагогіки вищої школи. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія», 2014. № 2 (8). С. 123–130.

147. Основы теории коммуникации : учебник / за ред. М.А. Василика. Москва, 2003. – 615 с.
148. Пазиніч С. М. Філософія : навч. посіб. для студ. ВНЗ. Харків, 2017. 380 с.
URL: <http://eprints.kname.edu.ua/45843/1/Pazynych%20%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F%202017.pdf>
(дата звернення: 08.12.2018).
149. Пальчевський С.С. Педагогіка: навч. посіб. 2-е вид. Київ: Каравела, 2008. 496 с. URL: <https://pidruchniki.com/1319100435360/pedagogika/pedagogika>
(дата звернення: 11.01.2019).
150. Паршук С. М., Круглова Н. С. Педагогічна комунікація як складова професійної ідентичності майбутніх учителів початкової школи. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журн. Суми, 2015. № 5 (49). С.318–325.
151. Пащенко М. І., Красноштан І. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ: «Центр учбової літератури», 2014. 228 с.
152. Педагогічна майстерність: підручник / за ред. І. А. Зязюна. Київ, 1997. 349 с.
153. Педагогічна майстерність, проблеми, пошуки, перспективи / Ничкало Н. Г. та ін. Київ, 2005. 234 с.
154. Педагогічна спадщина Софії Русової в контексті сучасності: матер. Всеукр. наук.-практ. інтернетконф. 24-26 березня 2016 року. Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2016. 150 с.
155. Пинка Н. М. Основи гуманно-особистісного підходу до дітей в освітньому процесі Ш. О. Амонашвілі. URL: http://www.sokal.lviv.ua/khram_sertsia/khram_sertsia_page__162.html (дата звернення: 03.11.2018).
156. Підготовка вчителя в умовах євроінтеграції : навч. посіб. / Євдокимов В. І., Луценко В. В., Пономарьова Г. Ф., Покроєва Л. Д.. Харків, 2006. 204 с.

157. Подоляк Л. Г. Основи побудови гуманних стосунків з учнями. URL: https://www.psyh.kiev.ua/Основи_побудови_гуманних_стосунків_з_учнями (дата звернення: 17.05.2019).
158. Пометун О. І. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн.: світовий досвід та українські перспективи : монографія. Київ, 2004. 266 с.
159. Поперечна Л. Ю. Комунікативні здібності вчителя як одна з важливих складових його професіограми. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки. Вип. 1. Хмельницький, 2012. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_14 (дата звернення: 27.12.2018).
160. Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти: матеріали сьомих Ірпінських міжнародних педагогічних читань, 14–15 травня, 2009. Ірпінь, 2009. Ч. 1. 459 с.
161. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») від 3 листопада 1993 р. №896. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF/parao202?lang=ru> (дата звернення: 30.06.2019).
162. Про національно-патріотичне виховання в системі освіти від 13.04.2016 №429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0768729-15> (дата звернення: 29.06.2019).
163. Про Національну доктрину розвитку освіти від 17 квітня 2002 року №347. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002> (дата звернення: 23.07.2019).
164. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року від 25 червня 2013 року №344. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/344/2013/conv?lang=ru> (дата звернення: 22.07.2019).
165. Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти : зб. наук. праць / за заг. проф. С. С. Вітвицької. Житомир, 2015. 380 с.

166. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. 200 с.
167. Психолого-педагогічні засади діяльності педагога сучасної професійної школи: навч.-метод. посіб./ за ред. Руденко Л. А. Київ, 2013. 144 с.
168. Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання /Настільна книга педагога /Упоряд.: Андрєєва В.М., Григораш В.В. – Х.: Вид. група «Основа», 2006 – С. 201-228.
169. Роттердамський Е. Похвала Глупоті. URL : http://ae-lib.org.ua/texts/erasmus__fool__ua.htm (дата звернення: 09.03.2019).
170. Рубель М. Формування готовності молодших школярів до спілкування. Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: матеріали студ. наук.-практ. інтернет-конф. – Івано-Франківськ, 2015. С. 78–80.
171. Сабаш Ю. С. Гуманізм як феномен італійської культури : монографія. Київ: ДАКККіМ, 2008. 361 с.
172. Савенкова Л. О., Сгадова В. В., Борисенко Л. Л. Психологія спілкування. URL : http://pidruchniki.com/83346/psihologiya/psihologiya_spilkuvannya (дата звернення: 18.05.2019).
173. Савченко Л. С. Формування комунікативної компетентності молодших школярів. URL : <http://krvuzcdyt.krimedu.com/ru/article/formuvannya-komunikativnoyi-kompetentnosti-molodsh-2.html> (дата звернення: 20.04.2019).
174. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи : посіб. для студ. пед. ф-тів. Київ: Абрис, 1997. 415 с.
175. Садова І. І. Педагогічний вплив у структурі суб'єкт-суб'єктних відносин учителя і учнів. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/znppo%5F2013%5F15%5F52%2Epdf (дата звернення: 18.03.2019).

176. Салій А. В., Зінченко Н. О., Біланов О. С. Історія філософії: навч. посіб. посіб. 2-ге вид., доп. Полтава : Дивосвіт, 2018. 192 с.
177. Сидоренко Л.І. Філософське осмислення людини: навч. матер. для студ. та аспір. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/sid-phil-human.htm> (дата звернення: 21.08.2019).
178. Сизко Г. І. Питання підготовки гуманної особистості сучасного вчителя. URL: https://novyn.kpi.ua/2008-3/07_Sizko.pdf (дата звернення: 22.01.2019).
179. Скрипник Н.І. Педагогіка гуманізму В.О. Сухомлинського. URL: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_53/60.pdf (дата звернення: 24.08.2019).
180. Слесик В. М. Філософські основи освіти : конспект лекції для студ. денної форми навч. інж.-пед. спец. Харків, 2016. 229 с.
181. Столярова О. Актуальні проблеми фахової підготовки майбутніх учителів початкової школи. Розвиток особистості молодшого школяра: сучасні реалії та перспективи: матеріали студ. наук.-практ. інтернет-конф. – Івано-Франківськ, 2015. С. 235–237.
182. Суржикова І. А. Педагогіка Селестена Френе з погляду сучасності. Педагогіка і психологія: наук.-теорет. та інформ. журн. Київ, 2005. № 1. С. 121–130.
183. Суріна Г. Ю. Толерантність у концепції гуманної педагогіки Ш. О. Амонашвілі. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1633/1/07sgyugp.pdf> (дата звернення: 03.07.2019).
184. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. Київ: «Рад. школа», 1976. Т. 2. 670 с.
185. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5-ти т. Київ: «Рад. Школа», 1976. Т. 1. 654 с.
186. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : методичні рекомендації / за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград, 2014. 120 с.
187. Федій О. А. Актуальні питання самовиховання студентів педагогічних вузів. Педагогічні та соціально-психологічні аспекти виховання у контексті

- сучасного європейського виміру : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 жовт. 2006 р. Полтава : ПДПУ, 2006. С. 27–29.
188. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Київ: Центр навчальної літератури, 2008. 224 с
189. Філософія педагогічної майстерності : зб. наук. пр. / редкол. : Н. Г. Ничкало та ін. Київ–Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 380 с.
190. Фіцула М.М. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. 2-ге вид., доп. Київ : Академвидав, 2010. 456 с.
191. Хомич Л. О. Система психолого-педагогічної підготовки вчителя початкових класів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Київ, 1998. 443 с.
192. Хуторской А. В. Современная дидактика: учебн. пособ. 2-е изд., перераб. Москва : Высшая школа, 2007. 639 с.
193. Цебрій І. В. Спадщина християнських діячів раннього середньовіччя в історіографічному огляді філософської літератури. обрії: наук.-теорет. журн. Полтава, 2014. №31. С.63–70.
194. Часова К. С. Педагогіка педагогіка гуманізація освіти в Україні: теоретичний аналіз. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pptp_2013_4_23.pdf (дата звернення: 24.01.2019).
195. Чорна К.І. Гуманізація освітнього процесу як механізм становлення культури гідності зростаючої особистості. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Київ, 2012. Вип. 16, кн. 1. С. 344–353.
196. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. Київ, 2013. Вип. 16. С. 344–353.
197. Томас О., Чорноморець І. Григорій Сковорода – мандруючий філософ. Ідеї педагогів минулого в освіті сьогодення : збірн. наук. праць молодих дослідн. Житоми, 2012. Вип. 1. С. 86–89.

198. Тлумачний словник з інформаційно-педагогічних технологій. URL: https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/icgn/myhalevych_tlumachnyj_slovnyk/1.htm (дата звернення: 03.10.2019).
199. Тренінги з розвитку комунікативності вчителів / укл. А. Дербеньова, А. Кунцевська. Харків : Основа, 2009. 191 с.
200. Федоренко О. Сутність і основні характеристики національно-патріотичної вихованості особистості: філософський аспект. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdpu%5F2017%5F1%5F44%2Epdf (дата звернення: 14.08.2019).
201. Федорчук Е., Федорчук В. Історія педагогіки: лекції та хрестоматія. URL: <https://ru.calameo.com/read/00565216082b4a6c80fa9> (дата звернення: 08.08.2019).
202. Федчик В. А. Теоретичні засади використання прийомів педагогічного впливу. URL: http://www.rusnauka.com/11._NPRT_2007/ Pedagogica/22030./doc.htm (дата звернення: 11.08.2019).
203. Хрестоматія по истории зарубежной педагогіки / сост. А. И. Пискунов. Москва: «Просвещение», 1971. 560 с.
204. Хроменко І. А. Цілюща сила Педагогічної Любові Ш. О. Амонашвілі. URL: <https://vseosvita.ua/library/cilusa-sila-pedagogicnoi-lubovi-so-amonasvili-45704./html> (дата звернення: 12.12.2018).
205. Удовиченко С. М. Формування комунікативної компетентності школярів. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/ru/article/formuvannya-komunikativnoyi-kompetentnosti-shkolya.html>
206. Химич Н. Духовні засади професійної діяльності педагога. URL: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp20/khimich.pdf (дата звернення: 12.09.2019).
207. Хитра З. М. Реалізація компетентнісного підходу у процесі підготовки майбутнього вчителя початкової школи до формування в учнів цілісної картини світу. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi->

bin/opac/search.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pspo%5F2013%5F39%281%29%5F%5F19%2Epdf (дата звернення: 20.08.2019).

208. Хлістунов Н. В. Формування системи комунікацій у навчально-виховному процесі ВНЗ. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4736> (дата звернення: 15.10.2019).
209. Хроменко І. А. Цілюща сила Педагогічної Любові Ш.О. Амонашвілі. URL: <https://vseosvita.ua/library/cilusa-sila-pedagogicnoi-lubovi-so-amonasvili/-45704.html> (дата звернення: 05.01.2019).
210. Шалва Амонашвілі: 7 мудрих порад учителям і батькам у вихованні. URL: <https://osvitoria.media/experience/shalva-amonashvili-8-mudryh-porad-uchytelyam-i-batkam-u-vykhovanni/> (дата звернення: 15.10.2019).
211. Шафран К. «Повчання Володимира Мономаха дітям» як порадник батькам для доброго виховання дітей. Самбірсько-Дрогобицька єпархія: ел. вид. Укр. греко-католицької церкви. №6 (145). м. Дрогобич, 2012. URL: <http://www.sde.org.ua/zmi/zlus/item/2124-povchannyavolodymyra-monomakha-dityam-yak-poradnyk-batkam-dlya-dobrogo-vykhovannya-ditej.html> (дата звернення: 08.05.2019).
212. Шпак О., Вишківська В., Примаченко Н. Використання особистісно орієнтованих технологій в професійній підготовці майбутніх педагогів. Молодь і ринок : щомісяч. наук.-пед. журн. Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. ISSN 23084634. 2014. № 5. С. 6–11.
213. Штабова Л. Професійна підготовка майбутнього вчителя. Початкова школа. 2011. № 1. С. 1–2.
214. Шумка М.Л., Шандрюк І.С. Трансформація гуманістичних ідей в сучасності. URL: [http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/4692/3/Трансформація гуманістичних ідей в сучасності %282%29.pdf](http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/4692/3/Трансформація%20гуманістичних%20ідей%20в%20сучасності%20.pdf) (дата звернення: 05.09.2019).

215. Юрченко В. І. Формування в учнів комунікативної компетентності – важливе завдання початкової школи. Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фаховий журнал. Полтава, 2013. № 4 (133). С. 59–62.
216. Як виховувати дітей. Поради від представника гуманної педагогіки Паати Амонашвілі. URL: <https://nus.org.ua/articles/yak-vyhovuvaty-ditej-porady-vid-predstavnyka-gumannoyi-pedagogiky-paaty-amonashvili/> (дата звернення: 20.07.2019).
217. Ярошинська О. О. Загальні основи педагогіки: навч.-метод. посіб. Умань, 2008. 152 с.
218. Barron F. *Creative Person and Creative Process*. N.Y., 1969.
219. Davies H. M. Legitimate peripheral participation by sandwich year interns in the National Health Service. *Journal of Vocational Education and Training*. ISSN 1363-6820. 2014. Vol. 66 № 1. P. 56-73.
220. Doi T. *The Anatomy of Self: The Individual versus Society*. Tokyo, 2001. 168 p.
221. Fairhurst A. M. *Effective Teaching, Effective Learning : making the Personality Connection in Your Classroom*. Palo Alto, 1995. 320 p.

ДОДАТОК А

Моделі освітнього процесу

Складові	Авторитарна модель	Гуманістична модель
Мета	Озброїти знаннями, уміннями та навичками. Формувати особистість із типовими характеристиками. Сформувати слухняність та безперечне виконання вимог згори	Становлення особистості, здатної до творчої самореалізації, духовно багатой, активної. Особистість кожної дитини – самоцінність, неповторна індивідуальність. Задоволення, прагнення до свободи, бажання стати дорослою, самостійною людиною
Принципи педагогічного процесу	Когнітивний диктат. «Я знаю, яким ти повинен бути, і я зроблю все можливе, щоб ти став таким». Виховання типової людини	Принцип єдності інтелекту та афекту. Єдність діяльності, свідомості та особистості. Кожна дитина – самоцінна особистість, рівна за своїми правами, обов'язками
Тактика	Диктат, опіка. Дитина – об'єкт прикладання виховних впливів. Позиція дорослого – згори	Педагогіка співпраці, взаємодія, особистісно орієнтований підхід. Позиція дорослого – поруч
Засоби спілкування	Монологічний: накази, команди, вимоги, погрози, докори, критика, нотації, покарання тощо	Діалогічне спілкування, відкриті, щирі, довірливі стосунки. Безумовне прийняття дитини, емпатійне розуміння
Особистісна позиція вчителя (вихователя)	Реалізація заданої програми, використання загальної методики (рекомендацій), намагання відповідати потребам інстанцій, що контролюють	Свобода та творчість, власний інструментарій процесу навчання і виховання, позитивна настанова на духовний розвиток кожної дитини, з урахуванням її індивідуальних особливостей
Результати недидактичного процесу	Розбіжність знань та переконань, світогляду та життєвих цінностей. Роздвоєння особистості та поведінки. Поява бездуховності, інфантильності, цинізму тощо	Соціальна та комунікативна компетентність, здатність до самоактуалізації та самоорганізації. Високоморальність, духовність. Почуття психологічної захищеності, довіра до людей, радість співіснування тощо

ДОДАТОК Б

Анкета для вчителів

1. Як саме Ви реалізуєте принцип гуманізму в освітньому процесі?

---

2. Чи легко Вам вдається дивитися на світ під кутом зору учнів, розуміти їх, проникати до їх внутрішнього світу? Що Вам у цьому допомагає (заважає)?

---

3. Які методи і прийоми стимулювання учнів частіше використовуєте у своїй практиці? (Підкресліть або допишіть потрібне).

а) покарання

- доволі часто
- іноді
- ніколи

б) заохочення

- доволі часто
- іноді
- ніколи

в) не використовую

Напишіть, які саме методи і прийоми стимулювання учнів частіше використовуєте у своїй практиці?

---

4. Ви надаєте можливість учням зрозуміти, що бачите їх сильні, позитивні сторони незалежно від успіхів у навчанні?

- а) так, звичайно   б) іноді   в) зовсім ні

5. Чи потрібно прислухатися до бажань учнів щодо методів, форм проведення уроків?

- а) так, звичайно   б) іноді   в) зовсім ні

6. Від чого (кого) залежить, на Вашу думку інтерес учня до знань і предмету?

---

7. Ваші контакти з учнями передусім являють собою...

ДОДАТОК В**Анкета для учнів**

Підкресли одну із запропонованих відповідей:

1. Чому ти ходиш до школи?

- а) бо змушують батьки
  - б) щоб вчитель не сердився, коли я не приходжу
  - в) мені подобається навчатися
  - г) свій варіант (напиши нижче)
-
-

2. Чи цікаво тобі на уроках?

- а) так
- б) ні
- в) іноді

3. Чи багато в тебе друзів у класі?

- а) так
- б) ні
- в) важко сказати

Опиши відносини між учнями у вашому класі?

---

4. Як ти думаєш, учитель поважає тебе?

- а) так
- б) ні
- в) важко сказати

5. Учитель часто цікавиться твоїми справами, настроєм?

- а) так
- б) ні
- в) важко сказати

6. Що тобі найбільше подобається робити у школі? Чому?

---

7. Що не подобається у школі? Чому?

---

8. Чи хотілося б тобі бути схожими на свого вчителя?

- а) так
- б) ні
- в) важко відповісти

